

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

ХАЛҚЛАР ДЎСТЛИГИ НИШОНЛИ НИЗОМИЙ НОМИДАГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

РАСУЛОВА ФЕРУЗА ШАВКАТОВНА

АВАЗ УТАР УҒЛИНИНГ МАЪРИФИЙ-ПЕДАГОГИК

ҚАРАШЛАРИ

Мутахассислиги ІЗ.00.01 - педагогика назарияси
ва тарихи

Илмий раҳбар: И.О.ОБИДОВ,
академик, педагогика фанлари
доктори, профессор.

Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун ёзилган Д И С С Е Р Т А Ц И Я

РНТБ ФОНДИ

Тошкент - 1993

МУНДАРИЖА

	Бет
Кириш.....	3 -II
БОБ. АВАЗ ЎТАР ЎГЛИНИНГ МАЪРИФИЙ=ПЕДАГОГИК ҚАРАШЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ=ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ	
= §. Аваз Ўтар ўглининг маърифий=педагогик қарашларини таъминлаган омиллар	12-25
: §. Аваз Ўтар ўглининг маърифий=педагогик қарашларида шахснииг маънавий камолоти ва эрк ғоялари	25-35
: §. Аваз Ўтар ўглининг маърифий=дидактик қарашлари ...	35-51
Х у л о с а	52-53
БОБ. АВАЗ ЎТАР ЎГЛИНИНГ АХЛОҚИЙ=МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИ	
§. Аваз Ўтар ўглининг ахлоқий тарбия тўғрисидаги фикр- лари	54-76
§. Аваз Ўтар ўгли меҳнат тарбияси ва касб=ҳунар таъ- лими тўғрисида	76-88
§. Аваз Ўтар ўгли меросининг маърифий=педагогик аҳа- мияти	88-94
Х у л о с а	94-95
УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР	96-100
АДАБИЁТЛАР	101-106
ИЛОВА	107-133

К И Р И Ш

Мавзунинг долзарблиги. Мустақиллик туфайли бошланган буюк тарихий тараққиёт йулидан оғишмай олға ривожланиб бораётган Ўзбекистон Республикаси олдида эндиликда бир қанча муҳим вазифа ва муаммолар турибди. Ана шулардан бири миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва шу асосда ёш авлод таълим-тарбияси билан боғлиқ бўлган халқ таълими тизимини тубдан ислоҳ қилиш асосий масала бўлиб қолди. Бундан асосий мақсад Ўзбекистон Республикасининг келажакдаги фуқароларини, яъни фаол ижтимоий шахсларни тарбиялаш, халқ хўжалиги, бошқарув идоралари, фан-техника ва маданиятнинг барча соҳалари учун етук ихтисосли мутахассисларни тайёрлашдан иборатдир. Бунинг учун эса умумбашарий кадриятлар асосида Республикамининг миллий давлатчилик жанфаатларига, халқимизнинг ўзига хослигига, унинг анъаналарига мос келишини ҳисобга олиб, Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули бўлгани каби маданий=маънавий мероси ва умуминсоний кадриятларга асосланган ўз миллий таълим=тарбия тизими бўлиши керак. Бу ҳақда Президентимизнинг "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули", "Ўзбекистон келажаги буюк давлат", "Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг", "Буюк мақсад йулидан оғишмайлик" номли ва бошқа асарларида, маърузаларида, нутқларида бир неча бор таъкидланмоқда. Мустақиллик шароитида: "Янги демократик таълим концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш лозим бўлади, - дейди Ислон Каримов. Бунда ўзбек халқининг миллий, тарихий ва маданий анъаналари, маънавий тажрибаси таълим ва тарбия тизимига узвий равишда киритилиши зарур"¹. Чунки ўзининг ўтмиш маданий меросини чуқур билмаган ва эъзозламаган одам ўзининг

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули. "Ўзбекистон", Тошкент, 1992, 22= бет.

шажарасини, ўзининг илдизини, авлод-аждодлари босиб ўтган йўлни, миллий истиқлолимиз, эркимиз ва озодлигимиз йўлида жасорат кўрсатган буюк зотлар, халқ қасоскорларининг номлари, курашларининг туб моҳияти ва негизини билмайди ва билолмайди. Ундай одамнинг, ўшандай миллат ва халқнинг келажаги, истиқболи бўлмайди. Шундай экан, Мустақил Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқураси ва янги таълим-тарбия тизими халқимизнинг бир неча минг йиллар давомида яратган, авайлаб-асраб келаётган илмий билим хазиналарига, бой қадимий меросимизга насосланиши лозим. Президентимиз таъбири билан айтадиган бўлсак, "Бу хазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиалар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди"¹.

Маълумки, жумҳуриятимизда "Халқ таълими тўғрисида"ги Қонунни ҳаётга жорий этишда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларни, халқнинг тарихий тажрибасини, маданият ва фан бобидаги кўп асрлик анъаналарини, жамиятнинг истиқболдаги ривожини ҳисобга олган ҳолда иш қилинмоқда. Шунинг учун ҳам, "Халқ таълими тўғрисида"ги Қонунда алоҳида қайд этилганидек муаллимлар: "... болада меҳнатсеварлик, яхшилик ва мурувват туйғусини, Ватанга, ёши улуғларга, давлат тили ва она тилига, оилага, миллий, тарихий қадриятлар ва маданият қадриятларига нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиш туйғусини тарбиялашдари шарт"¹. Шундай экан, бобокалонларимиз қолдирган тарихий ва маданий қадриятларда ҳаётнинг маъноси, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, таълим-тарбияси, одоб-ахлоқи ҳақидаги пурҳикмат фикрлар борки, булар бугунги халқ таълими тараққиёти учун ва миллий мактаб яратиш борасида, шу билан бирга ёшларимизда инсонпарварлик,

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. "Ўзбекистон", Тошкент, 1992, 72= бет.

² Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни. "Халқ таълими" ойномаси, 1992 йил 10-12= сонлари, 8= бет.

поклик, имон-эътиқод, раҳм=шафқат, мурувват, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, дўстлик, қаҳрамонлик сингари туйғуларни тарбиялашда амалий дастур бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шу жиҳатдан қараганимизда, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Хоразмда яшаб, ижод қилган маърифатпарвар шоир Аваз Ўтар ўғлининг (1884-1919) маърифий-педагогик меросини ўрганиш ва унинг Ўзбекистонда педагогик фикрлар тараққиёти тарихида тутган ўрнини кўрсатиб бериш ишнинг назарий ва амалий жиҳатдан долзарблигини ҳамда янгилигини белгилайди.

Маърифатпарвар шоир Аваз Ўтар ўғлининг асарлари халқ қалбидан шунинг учун ҳам чуқур жой олганки, унда феодал-хонлик тузумига, жаҳолатга, нодонликка, ҳақсизликка очиқдан=очиқ қарши чиқиш, меҳнатқашларни хурриятга даъват этиш, инсоннинг эрк=ҳуқуқи, бурчи ва гўзал одоб=ахлоқи ҳақида қайғуриш, энг яхши инсоний фазилатларни тарғиб этиш, халққа маърифат ва зиё тарқатиш, шахснинг жисмоний ва маънавий камолоти тўғрисидаги ғоялар ўз ифодасини топган. Шоирнинг бу ғоялари бизнинг замон руҳига ҳамоҳанг бўлиб, ҳали-ҳануз ўзининг маърифий-тарбиявий қимматини йўқотмаганлиги табиийдир.

Аваз Ўтар ўғлининг асосий асарлари иккита девон: "Девони Аваз"¹ (1908 й.) га ҳамда кейинги йилларда нашр этилган "Танланган асарлар"² ига жамланган бўлиб, кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрича, шоирнинг илм=маърифат ва таълим=тарбия ҳақидаги қарашлари Ўзбекистонда педагогик фикрлар тараққиёти тарихига улкан бир ҳисса

---

¹ Девони Аваз. ЎзФАШИ кўлөзмалар фонди, Инв. № 942; 3451.

² Аваз Ўтар. Танланган асарлар. Т., 1951; Танланган асарлар, Т., 1956; Аваз. Сайланма. Т., 1984.

бўлиб қўшилади, албатта¹.

Мавзунинг ўрганилиши. Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижоди илм аҳлини кўпдан бери қизиқтириб келмоқда, Айниқса, тарих, фалсафа, ҳуқуқшунос, тилшунос ва адабиётшунос олимларимизнинг хизматлари таҳсинга сазовордир². Тадқиқотчилар Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижодини диққат қилиб, унинг ўз даври маърифатпарвар шоирлари ўртасидаги мавқеини ва ўзбек адабиётидаги ўрнини, ижтимоий=сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар. Пировардида, бу тадқиқотчилар Аваз Ўтар ўгли ижодига бағишланган ишларида ва илмий мақолаларида маърифатпарвар шоирнинг маърифий=педагогик қарашларини махсус ўрганишни ўз олдларига мақсад қилиб қўймаганлар. Бироқ, кейинги йилларда Аваз Ўтар ўглининг маърифатпарварлик қарашларига бағишланган бир қанча илмий=назарий мақола-

---

¹ Н.М.Билялов. Из истории культуры и просвещения в Хорезме. Ургенч, 1967; История Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т., "Фан", 1976; А.Мухамеджанов: Вопросы воспитания в узбекской классической литературе. Т., "Фан", 1986; С.Хасанов. Хоразм мутафаккирлари таълим ва тарбия тўғрисида. Т., "Ўқитувчи", 1985; Аваз Отар-огли. "Ўқитувчи", Т., 1985; Антология педагогической мысли в УзССР. М., "Педагогика", 1986.

² Ю.Юсупов. Аваз Ўтар ўгли. "Гулистон" ойномаси, 1940 йил, 6= сон; Лафғасий. Хоразм шоирларининг таржимаи ҳоллари (1944 й.). ЎзССР ФАШИ, қўлёзмалар фонди, инв. № 9494; Ю.Юсупов, "Аваз". Адабий биографик очерк. Т., 1961; Ю.Юсупов. Хоразм шоирлари. Т., 1967; В.Мирзаев. Аваз Ўтар ўгли. Т., 1961; Ю.Юсупов. Ўт чақнаган сатрлар. Т., 1983; Г.К.Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи. Т., 1987; М.Қўшжонов. Ҳаёт - адабиёт кўзгусида. Т., 1985; "Ўзбек тили ва адабиёти" ойномаси, 1989 йил 3= сон; Ж.Жумабоева. Ўзбек совет шеърятининг шаклланиш хусусиятлари. Т., 1991.

лар эълон қилинди¹.

Пировардида, Б.Романованинг "XIX аср охири XX аср бошида Хоразм маърифатпарвар шоирларининг педагогик фикрлари"² мавзусида ёзилган ва 1978 йилда ҳимоя қилинган номзодлик илмий ишида Аваз Ўтар ўғлининг таълим=тарбияга оид қарашлари умумлаштирилган ҳолда баён этилган (атиғи 5-6 бет ажратилган)холос. Ваҳоланки, маърифатпарвар шоирнинг маърифий=педагогик қарашлари қатор муаммолар асосида кенг ва атрофлича ўрганишни тақозо этади.

Мавжуд илмий-оммабоп, монографик адабиётларни, дарсликларни, илмий ишларни ўрганиб ва таҳлил этиб шундай умумий хулосага келиндики, Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик қарашларини монографик асосда тадқиқ этиш ҳозирги кунда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан долзарб масала эканлиги маълум бўлди. Бу эса мазкур илмий ишимизнинг мавзусини белгилаб берди.

Натижада Аваз Ўтар ўғлининг маърифий=педагогик қарашлари монографик асосда тадқиқ қилиниб умумлаштирилди ва бу иш билан Ўзбекистонда педагогик фикрлар тараққиёти тарихидаги ана шу мавзунинг бўш ўрни тўлдирилди демак, муболага бўлмайди, албатта.

Тадқиқот предмети сифатида Аваз Ўтар ўғлининг маърифий= педагогик қарашларининг ҳозирги кундаги назарий ва амалий аҳамияти кенг асослаб берилди.

¹ М.Сабилов. Узбекские просветители-демократы Фуркат, Аваз о школе воспитания. Ученые записки. ФГПИ; Выпуск-3, Фергана, 1957; М.Йўлдошев. Хоразм совет шоирларининг маориф ва маданият ҳақидаги қарашлари. "Совет мактаби", 1963, 3= сон; Б.Романова. Хоразм маърифатпарвар шоирлари. "Совет мактаби", 1975, 8= сон; С.Ҳасанов, Ф.Расулова. Мутафаккирларнинг маърифий-ахлоқий қарашлари. "Совет мактаби", 1991, 12= сон; Ф.Расулова. Аваз Ўтар ўғлининг маърифий=тарбиявий қарашлари. "Халқ таълими", 1993, 1= сон.

² Б.Романова. "Педагогические мысли Хорезмских поэтов-просветителей конца XIX начала XX вв". АРҚД. Ташкент, 1978.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Ушбу тадқиқотнинг мақсади Аваз Утар ўғлининг маърифий-педагогик қарашларини монографик асосда кенг таҳлил қилиб, яхлит ҳолга келтириш ва шу орқали унинг педагогик меросининг Ўзбекистондаги миллий мактабларда таълим-тарбия ривожига учун ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятини асослаб беришдан иборатдир. Шу муносабат билан қўйилган муаммолар бўйича белгиланган мақсаддан ва илгари сурилган илмий фараздан келиб чиққан ҳолда қуйидаги вазифалар қўйилади:

- Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий шароит ва маданий ҳаётнинг Аваз Утар ўғлини маърифий-педагогик қарашларининг шаклланишига таъсири-ни ёритиш;

- маърифий-педагогик фикрлар тараққиёти тарихида Аваз Утар ўғлининг маърифий-педагогик ғояларининг аҳамиятини кўрсатиш;

- маърифий-педагогик қарашларини монографик асосда таҳлил қилиб, яхлит ҳолга келтириш ва шу асосда унинг Ўзбекистонда педагогик фикрлар тараққиёти тарихида тутган ўрнини кўрсатиб бериш;

- маърифий-педагогик меросини ҳозирги кунда мактаблардаги махсус педагогик синфларда ва лицейларда, ўрта махсус билим юртларида ўрганиш бўйича илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқиш ва ҳ.к.

Тадқиқотнинг назарий ва методологик асосларини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг "Халқ таълими тўғрисида"ги қонуни, Ўзбекистон Олий Кенгашининг сессия материаллари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари, нутқлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг халқ таълими тараққиёти билан боғлиқ қарорлари, таниқли тарбияшунос, руҳшунос ва адабиётшунос олимларнинг асарлари ташкил этади. Шунингдек, биз ахлоқнинг ижтимоий моҳияти, ахлоқий тарбия, қадимий анъаналар ва маданий қадриятларнинг ижтимоий ҳаётда ва таълим-тарбия

жараёнидаги аҳамияти тўғрисидаги илмий-назарий таълимотга ва ўтмишдаги илғор мутафаккирларнинг маданий меросига ҳам суяндик. Шу билан бирга, биз ўз тараққиётимизда умуминсоний ва миллий қадриятларни ижтимоий ҳаётимизнинг асоси ҳамда таълим-тарбия воситаси деб қарашдек ақидадан ҳам келиб чиқдик.

Тадқиқот манбаини бевосита маърифатпарвар шоир Аваз Ўтар ўғлининг шеърий девони, шоир замондошлари, қариндошлари ва зиёлиларнинг хотиралари, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг қабул қилинган қарорлар, Ўзбекистон Олий Кенгашининг сессия материаллари, президентимизнинг асарлари, нутқлари ташкил этади, ишда қайд қилинган манбалардан олинган мисоллар асарнинг номи ва саҳифаси билан кўрсатиб берилди.

Ўрганилаётган мавзу моҳиятини янада чуқурроқ ва батафсилроқ ёритиш мақсадида бир неча тадқиқот методлари (усуллари)га мурожаат қилинди: фалсафий, тарихий, психологик-педагогик йўналишдаги адабиётлар қиёсий-тарихий, тавсифий усулда ўрганилди ва таҳлил этилди, мактабларда анкеталар, сўроқлар, суҳбатлар, адабий кечалар ўтказилиб, илғор ўқитувчиларнинг дарслари кузатилди ва уларнинг тажрибалари умумлаштирилиб оммалаштирилди. Шу асосда Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик меросини ўрганиш бўйича тавсияномалар ва машғулотларнинг назарий-амалий ва услубий ишланмалари тайёрланди.

Тадқиқот базаси сифатида Хива тарих-ўлкашунослик музейи, Ташкент шаҳридаги 227, 23, 41= ўрта мактаблар, Хоразм вилоятининг Хива туманидаги 8, 10, 11 ва Янгибозор туманидаги 11, 19, 23, 29= ўрта мактаблар, Самарқанд вилоятининг Темирйўл туманидаги 63=ўрта мактаб, Жиззах вилоятининг Фориш туманидаги 15= ўрта мактаб, А.Авлоний номидаги республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институти ва Хоразм вилояти ўқитувчилар малакасини ошириш инсти-

тути танланди, ташкилий=педагогик ва амалий томондан эса тадқиқот натижалари ана шу халқ таълими муассасаларида синовдан ўтказилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий жиҳати. Тадқиқотчи томонидан Аваз Ўтар ўглини маърифий-педагогик қарашлари яхлит ҳолга келтирилиб биринчи марта таҳлил қилинди ва унинг Ўзбекистонда педагогик фикрлар тараққиёти тарихида тутган ўрни кўрсатиб берилди.

Мазкур тадқиқотнинг илмий-амалий жиҳатдан аҳамияти шундаки, ҳозирги кунда ана шу тадқиқот натижаларидан педагогика институтлари ва университетларда, ўқитувчилар малакасини ошириш институтларида, умумтаълим мактабларида ўқитувчилар ва олимларимиз томонидан амалиётда кенг фойдаланилмоқда.

Ҳимояга қуйидагилар қўйилди:

- Аваз Ўтар ўглининг шахснинг маънавий камолоти ва эрк ғояларининг Ўзбекистон халқлари ижтимоий=педагогик тафаккур тарихидаги аҳамиятини кўрсатиш;

- маърифий-педагогик қарашларини таҳлил қилиб, яхлит бир ҳолга келтириш ва шу асосда унинг маърифий-педагогик меросининг ўзига хос томонларини кўрсатиб бериш;

- ўқувчи ёшларни Аваз Ўтар ўглининг маърифий-педагогик меросини ўрганиш жараёнида илм ўрганиш, тарбия ва тарбият, дўстлик ва меҳр, саҳоват, сабр=тоқат ва қаноат, ростгўйлик ва меҳнатсеварлик каби умуминсоний фазилатлар руҳида тарбиялаш бўйича мактабдан ва синфдан ташқари ўтказиладиган машғулотларнинг ишланмаларини бериш.

Тадқиқот натижаларини ўтказиш ва тарғиб қилиш, оммалаштириш
А.Авлоний номидаги Республика халқ таълими ходимлари малакасини ошириш институти, Тошкент шаҳар ва Хоразм вилояти ўқитувчилар

малакасини ошириш институтида тингловчиларга ўқилган маърузалар орқали, ҳамда ўқитувчиларнинг ҳар йили ўтказиладиган анъанавий Август кенгашларидаги чиқишлар орқали амалга оширилди. Тадқиқот натижалари ҳақида Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти ва 2= Тошкент давлат тиббиёт институти профессор-ўқитувчиларининг 1990-1993 йилларда ўтказилган илмий-назарий, илмий-методик анжуманларида ахборот берилди.

Шунингдек, тадқиқотнинг асосий мазмуни қуйидаги илмий-оммабоп ва ўқув-методик ишларда ўз ифодасини топган: "Ёш педагог" дастури (умумтаълим мактабларининг махсус педагогика синфлари учун (ҳаммуаллиф А.Авлоний номидаги РХТХМОИ, Ўзбекистон Педагогика жамияти, Тошкент; 1991, 3,2 босма табоқ); "Просветительско-педагогические идеи Аваз Отар-оглы" (А.Авлоний номидаги РХТХМОИ, Ўзбекистон педагогика жамияти, Тошкент, 1991, 2,5 босма табоқ); "Мутафаккирларнинг маърифий-ахлоқий қарашлари" (ҳаммуаллиф), "Совет мактаби" ойнамаси, 1991, 12= сон (1 босма табоқ); "Аваз Утар ҳаёти ва ижодини мактабда ўрганиш" ("Ўқитувчи" нашриёти, Тошкент, 1991, 1,78 босма табоқ); "Адабиёт дарсларида ўлкашунослик материалларидан фойдаланиш" (ҳаммуаллиф, "Ўқитувчи" нашриёти, Тошкент, 1991, 2 босма табоқ); "Аваз Утарнинг маърифий-тарбиявий қарашлари" ("Ўқитувчи" нашриёти, Тошкент, 1992, 1,51 босма табоқ), "Аваз Утарнинг маърифий-тарбиявий қарашлари". "Халқ таълими" ойнамаси, 1993 йил, 1= сон (0,5 босма табоқ).

Ишнинг тузилиши. Иш кириш, икки боб, умумий хотима, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

БИРИНЧИ БОБ. АВАЗ УТАР УҒЛИНИНГ МАЪРИФИЙ=ПЕДАГОГИК
ҚАРАШЛАРИНИ УРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ=ПЕДАГОГИК
АСОСЛАРИ

I=§. Аваз Утар уғлининг маърифий=педагогик қарашларини
таъминлаган омиллар

Маълумки, одамни табиат яратади, лекин уни ўстирувчи, салоҳиятли қилувчи муҳит - жамиятдир. Шундай экан, ҳар бир тарихий шахснинг ижодий фаолиятини у туғилган ва уни вояга етказган ижтимоий муҳит, ижод қилган шароитини ҳисобга олмасдан туриб, тўғри таҳлил қилиб бўлмайди. Чунки ҳар бир шахснинг дунёқараши ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётдаги ўзгаришлар ва юксалишлар билан боғлиқдир.

Шунинг учун ҳам биз Аваз Утар уғлининг маърифий-педагогик қарашларини таҳлил қилар эканмиз, XIX аср охири ва XX аср бошларида Хоразмдаги ижтимоий=сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаётнинг Аваз Утар уғлини маърифатпарвар шоир сифатидаги камолотига, унинг онгини, дунёқарашини ва маърифий-педагогик қарашларининг шаклланишига жамият, ижтимоий муҳитнинг кўрсатган улкан таъсири баёнидан бошлашни лозим топдик. Тарихнавис олимларимизнинг таъкидлашича, XIX аср охири ва XX аср бошларида Хива хонлиги ҳудуди анча кенгайди, ҳокимият эса марказлашди, савдо=сотиқ, ҳунармандчилик, меъморчилик, китобиёт ва хаттотлик, таржима ва мусиқа; тасвирий санъат ривожланди. Феруз таҳаллуси билан шеърлар ёзган Муҳаммад Раҳимжон Соний (Феруз) ҳукмронлиги даврида (1863-1910 йилларда) мамлакатда маълум маданий ишлар амалга оширилди, янги мачитлар ва мактаблар қурилди, мадрасаларда ўқитиш ишлари ривожланди. Таъниқли адабиётшунос олим В.Мирзаев ёзганидек, "ҳақиқатан ҳам XIX

асринг ўрталарига келиб, Хоразм маданий ҳаётида алоҳида тараққиёт юз берди. Илгари вайрон бўлиб кетган тарихий бинолар қайтадан тикланди. Янгидан сугориш иншоотлари, карвонсаройлар ва 60 га яқин масчит, мадрасалар барпо этилди"¹. Хива ва унинг теvarак-атрофидаги илм аҳли, шоир ва адабиётчилар саройга йиғилиб, илмий-адабий марказ вужудга келтирилди. Муҳаммад Раҳимхоннинг бевосита ҳомийлиги остида ўнлаб истеъдодли шоирлар, ажойиб созандалар, хуснихат эгалари - хаттотлар етишиб чиқди. Аиниқса, Хивада лито-босмахона (тош босма)нинг барпо этилиши Муҳаммад Раҳимхон амалга оширган маърифий ишларнинг бири бўлди. Бу даврда, ҳатто, маданий ишлар ривож топган Тошкентда ҳам ҳали бунақа босмахона қурилмаган эди.

1874 йили Хивага Эрондан иккита тош босма дастгоҳи келтирилди. Бу дастгоҳларни эронлик Иброҳим Султон билан хивалик шогирди Отажон Абдалов ишлатиб, 1876 йили тош босмада илк марта Абу Носир Фаррохнинг "Насиб-ус-сибён" асарини чоп этишди. Шу йили эса Алишер Навоийнинг "Ҳамса", "Чор девон" асарлари ҳам яхлит ҳолда нашр этилди.

Хуллас, Хоразмда матбаачилик ишларининг йўлга қўйилиши маҳаллик халқ учун муҳим маърифий аҳамиятга эга бўлган ҳодисалардан бири эди.

Муҳаммад Раҳимхон ўз даври зиёлиларини сарой атрофига йиғар экан, улар қаламининг янада ўткир, жозибали бўлиши устида қайгурди. Ҳар бир шоирнинг шеърларини жамъ қилиб, девон тузиш каби маърифатпарварлик ишларни амалга оширди. Уша даврда деярли барча шоирлар битта - иккитадан ўз ғазалларининг мажмуасини туздилар. Бунинг натижасида юзга яқин девон ва баёз китоблари Хива тош босмахонасида нашр этилди. Бу девон ва баёз китобларининг яратилишига

¹ В. Мирзаев. Аваз Утар. ЎзФА нашриёти, Т., 1961, 6= бет.

бевосита Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи бошчилик қилди, Уларга кетадиган моддий харажатларни ўз зиммасига олди.

"Хоразмда баёзчиликнинг кенг тараққий этиши натижасида "Баёзи мусаддасот", "Баёзи мажмуаи ашбор", "Баёзи муҳаммасот" ва "Баёзи ашбор" каби баёзлар вужудга келди. Бу баёзлар ўзининг ўзининг тузилиши, шеърларининг ғоявий мазмуни, китобат услуби ҳамда хуснихати билан алоҳида ажралиб туради. Бу ишларга бевосита Муҳаммад Раҳимхон хомийлик қиларди"¹. Атоқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельс Муҳаммад Раҳимхон фаолиятини "буюк маърифатпарварлик" деб баҳолаган эди.

Феруз раҳбарлиги остида Табибийнинг "Мажмуат-уш-шуаро", Баёнийнинг "Шажараи Хоразмшохий" асарлари яратилдики, натижада биз Хоразм халқлари тарихи ва маданияти жуда кўплаб ижодкорларнинг асарлари билан танишиш имкониятига эга бўлдик. Бу даврда Хоразмдан китобиёт ва хаттотлик, таржима соҳасида Комил Хоразмий, устод Муҳаммад Паноҳ, Мулла Болтаниёз Харрат, Худойберган муҳркан девон, Мулла Каримберган девон ибн Раҳимберган Хоразмий, Муҳаммад Шариф Тарро девон, Матёқуб Харро девон, Бобожон Маҳмуд девон Таррах ибн Абдулазиз Маҳдум (Ходим), Муҳаммад Нозим Хоразмий, Отажон Маҳмуд, Муҳаммад Рофиъ бинни Нуриддин Маҳмуд Хоразмий, Қўшмуҳаммад Сўфи ўғли Худойберган, Муҳаммад Ёқуб Бешариқий, Диловархўжа Ханқалиқ, Муҳаммад Охунд, Жаъфархўжа ал-Хусайний ал-Ҳазораспий, Муҳаммад Ризо Хевакий ва бошқа маърифатпарварлар етишиб чиққанлигини кўра-миз.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Хоразм воҳаси халқлари ҳаётида тарихий ҳодиса юз берди. Чор Русияси Хива хонлигини босиб олиб, 1873 йил 21 августдаги шартномага кўра ўз мустамлакасига айлан-

---

¹ М.Ҳамидова. Қўлёзма баёзлар - адабий манба. Тошкент, ЎзССР "Фан" нашриёти, 1981, 34= бет.

тирди.

Муҳаммад Раҳимхон Хива хонлигидаги халқларнинг аҳволини ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан яхшилаш, маданий даражасини кўтариш мақсадида шундай оғир шароитда ўз даврининг маърифатпарвар шоири Комил Хоразмийни мирзабошилик вазифасига кўтарди. Муҳаммад Раҳимхон билан Комил Хоразмий бир неча бор Санкт-Петербург, Москва ва Тошкент шаҳарларида бўлиб, Хива хонлигининг Русия билан дипломатик, савдо-сотик ва маланий алоқаларини тобора ахшилашга, мамлакатдаги феодал бошбошдоқликларга узил-кесил барҳам беришга, феодал ҳукмдорларнинг адолатсиз хатти-ҳаракатларига мумкин қадар чек қўйиш йўлларини излаб топишга ва мамлакатни қолоқликдан чиқаришга бел боғладилар. Муҳаммад Раҳимхон ва Комил Хоразмийларнинг Русияга бўлган муносабатлари замирида уларнинг ўз ватанига, ўз халқига бўлган содиқлиги ва ватанпарварлиги ётар эди. Чунки улар ўз ватанини фақат қолоқликдан чиқаришни эмас, балки Русия ва Оврупадаги бошқа маданияти, фан-техникаси тараққий этган давлатлар қаторида кўришни орзу қилар эди. Бу даврда Муҳаммад Раҳимхон ва Комил Хоразмийнинг тинимсиз саъй-ҳаракатлари натижасида мактаб-маориф соҳасида ҳам бир қадар ислохотлар амалга оширилди. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Хива хонлиги ҳудудида 120 та мадраса, 63 та қорихона, 1636 масчит, 1500 мактаб бўлиб, буларда 24 минг талаба ўқирди^I.

Хива хонлиги ҳудудидаги мактаблар асосан масчит ёнида бўлиб, бола ўқишга келиши билан мулла кичкина тахтачага араб алфавитининг 28 ҳарфини ўз ичига олувчи "АБЖАДНИ" ёзиб берарди ва уни ёдлашга ва алоҳида ҳарфлар бўйича айтишга болаларни мажбур этар эди. Бундай ёдлаш тартибсиз, ҳар хил товушли бўлиб, ашула шаклини

---

^I Қаранг: Х.Жомбоқиев, С.Ҳасанов. Хоразм - кўҳна маданият ўчоғи. "Фан", Тошкент, 1983, 47-бет.

олар, болалар эса тўти сингари: - алиф, бе, те, се, жим, дол дея қайта-қайта такрорлар эди. Натижада, орадан 2-3 ой ўтгандан кейин ҳам бола ҳарф ва бўғин тўғрисида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмасди. Шундан кейин эса ўқувчининг ёшига мослаб "Қуръон" суралари асосида "Ҳафтияк", яъни унинг еттидан бири қисми ўргатилган. Бола бутун йил давомида "Ҳафтияк"ни ёд оларди, холос. Болаларни хат ёзишга ўргатиш эски усулдаги мактабнинг дастурига кирмасди, чунки кўп мактабдор муллаларгина айрим ўқувчилардан алоҳида ҳақ олиб, уларга ҳуснихат билан арифметикани ўргатар эди, холос. Бойлар ва ўзига тўқ кишилар болаларини мактабдор қўлига топшириб ўқитар эдилар. Албатта, мактабдор домлаларнинг ҳам ўзига хос ўқитиш услублари бўлган. Баъзилари болаларнинг ёш хусусиятларига алоҳида эътибор берган ҳолда, кичик ёшдаги ўқувчиларга ҳуснихат ва оғзаки ҳисобни ўргатса, катта ёшдаги ўқувчиларга эса "Қуръон"ни оят ва сураларидан ташқари форс, араб, туркий тилларда ёзилган кўпгина ҳаётий китобларни ҳам ўқишни ўргатар эдилар.

Демак, дастлабки бошланғич таълимдан сўнг "Қуръон"ни хатм қилиб, "Чор китоб", кейин эса "Сўфи Оллоёр" ўқитилган. Сўнгра "Калила ва Димна", "Қобуснома"дек панднома руҳдаги китобларни ўқитишган. Ўқувчиларга "Одобнома" дастурлари асосида дарс берилган. Ҳаққ ижоди маҳсули бўлган ахлоқ-одоб руҳидаги эртаклар, мақоллар, масаллар, латиғалар, ривоятлар, ҳикоятлардан эса тарбия воситасидасифатида фойдаланилган.

Хива хонлигидаги мадрасаларда ўқув дастури асосан уч: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) босқичда олиб борилиб, унда учта тил (араб, форс ва туркий) мукаммал ўргатилган. Мадрасаларда Қуръон илми (ўқиш услублари, қироат, тафсир), фикх (шариат қонунлари), хандаса, илми нужум, ахлоқ, фалсафа, мантиқ

адабиёт, жуғрофия, тарих, табобат ўқитилган. Талабалар араб ва форсий тиллар орқали Фаридуддин Атторнинг "Мантикут-тайр", Хофиз Шерозий девони, Мирзо Абдулқодир Бедил девони, Алишер Навоийнинг "Чор девон"и, Фузулий ғазалиёти, ҳамда Шарқда миллий таълим соҳасида дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланиб келинаётган "Маслакул муттақин", "Аввали илм", "Муъзи Вазанжоний", "Авомил", "Ҳаракот", "Қофия", "Шарқи муллоий Жомий", "Рисолаи Шамсия" каби рисоалар билан танишиш имконига ҳам эга бўлганлар. Бу эса мадрасаларда таълим жараёнида дунёвий билимлар билан бирга адабиётнинг мумтоз намуналари кенг ўрин олганлигини, дунёни англаш, тафаккурни шакллантириш борасида дунёвий илмларга ва бадиий асарларга алоҳида аҳамият берилганлигини кўрсатади.

Демак, мадрасаларда ҳам диний, ҳам илмий фанлар ўқитилган. Қолаверса, диний таълимнинг ўзи ҳам қамақадир қуруқ сафсата деб аташ нотўғридир. Ваҳоланки, диний таълимотлар ҳам ўзида нисониятнинг илмий, маданий, маънавий камолоти билан боғлиқ бўлган кўпгина қадриятларни мужассамлаштирган. Диний адабиёт, унинг қонунқоидалари билан тарих, адабиёт, қонуншунослик қоришиб кетган, буни ажратиб ўрганиш, бирини олиб ташлаб, иккинчисини таҳлил қилиш кўпол хатоликларга олиб келиши мумкин. Энди биз мадрасалар хусусида гап борганда, уларни диний таълимот ва тарғибот манбаигина эмас, балки ўша давр учун хос бўлган илмий ва маданий фанлар тарғибот қилинадиган даргоҳ, яъни дорилфунун даражасида қарамоғимиз лозим.

XIX асрнинг 60-80 йилларида Туркистон ўлкасида рус-тузем мактаблари очила бошлади. "Туркистон вилоятининг газети" 1891 йил 35-сонида шундай деб ёзган эди: "... Хива хонлигида ўрус тилини ўрганмоқнинг бошланишини хоҳлаб, Русия тилида дарс берадурғон мактабхона очиб, ул мактабда 10 бола учун жой ва харожат таъмин

қилибдиб. Ушбу йилда, апрель ойида Туркистон вилоятидаги тамоми Русия мадраса ва мактабхоналарнинг катта ноziри... Хивага бориб ... мазкур мактабни кўрибдур ... Хон андин Хивага бир ўрус домласи юбормоқни илтимос қилибдур. Шу сабабдин Русия тили ва илми ҳисобини ўрганмоқ учун ушбу йил Тошканд шаҳрида учительская семинарияни жуда яхши хатм қилгон қозоқ мусулмон Ҳусайн Иброғим ўғлини мактабхонага домлаликка тайинлабдур".

Ҳақиқатан ҳам, Хивада рус=тузем мактабининг очилиши ва Хивада рус, озарбайжон, татар, турк тилларида нашр этилган ойнама, рўзнома ва китобларнинг пайдо бўлиши жамият маънавий ҳаётида аста=секин ўзгариш ясади, маҳаллий зиёлилар қатламининг онгида мустамлакачиликка ва жабр=зудмга қарши янгича қарашларнинг уйғонишига ёрдам берди.

Русия, Озарбайжон ва Татаристондан Хоразмга келган илғор фикрли кишиларнинг, яъни зиёлиларнинг ташаббуси билан Хива ва Янги Урганчда мактаблар, маданий=оқартув тўғараклари, клуб ва кутубхоналар ташкил этилиб, унда жаҳон халқлари ва рус адабиётининг мумтоз асарларини жамоа бўлиб ўқишлар уюштирилди, илм=фаннинг тўғри тармоқлари бўйича қизиқарли маърузалар ҳам ўқиларди. Албатта, Хива хонлиги ижтимоий=маданий ҳаётида юз берган бундай ўзгаришларнинг адабий=маърифий муҳитга ҳам таъсир этмасдан қолиши мумкин эмас эди: "Аҳмаджон Табибий, Муҳаммад Юсуф Баёний, Муҳаммадрасул Мирзога ўхшаш маърифатпарвар шоирлар рус, татар, озарбайжон ва турк зиёлилари орқали кириб келган дунёвий билимлардан баҳра олиб, эркин фикрлашга ўрганганлар ва янгича йўналишдаги турк-татар ва рус тилидаги ойнамаларни, рўзномаларни ўқийдиган бўлганлар^I. Бу эса уларнинг дунёқарашини шаклланиши ва ривожланиши учун замин

^I А.Н.Самойлович. Краткий отчет о поездке в Ташкент и Бухару и в Хивинское ханство. Известия Русского комитета, 1909, № 9, с.20.

ҳозирлаб берди.

Феруз бошчилик қилаётган адабий ва маърифий марказда фаолият кўрсатаётган Аҳмаджон Табибий, Муҳаммад Назар Хоразмий, Муҳаммад Юсуф Баёний ҳамда бошқалар ажойиб асарлар яратиш билан бирга, адабиёт ҳамда бошқа дунёвий фанларга оид асарларни қардош халқлар тилидан таржима қилишди. Жумладан, Мулла Бобожон Хатиб Валад Худойбердибек Манғитий-Санойи "Меҳри моҳ", "Ҳафт кишвар"; Мағруфхўжа Саид Ҳасан Хоразмий "Вомиқ ва Узро", Муҳаммадрасул Мирзо "Раъно ва Зебо"^I каби маърифий-ахлоқий мазмундаги бебаҳо асарларни форс-тожик ва араб тилидан ўзбек тилига таржима қилиш билан ўзбек халқи маданияти ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Бу даврда Хоразмда мусиқа санъати шеърят билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий этди. Хоразмлик истеъдодли шоирларнинг деярли кўпчилиги уста мусиқачи ва ҳофиз эди. Комил Хоразмий мусиқашуносликка оид илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланиб, ўғли Муҳаммадрасул Мирзо билан шашмақом нағмаларини ноталаштирди. Комил Хоразмий ва Муҳаммадрасул Мирзо нинг шашмақом куйларини ноталаштириш - бир томондан шашмақом кучларини ўрганишни оммалашмириш ва кенг халқни мусиқа илмига даъват этиш бўлса, иккинчи томондан, уларнинг бу хизмати, хусусан, жаҳон халқлари маданияти намуналарини Ўрта Осиё халқлари маданиятига яқинлаштириш жиҳатидан ҳам катта маърифий аҳамиятга эга бўлган эди.

Натижада, Комил Хоразмийнинг мусиқа соҳасидаги фаолияти XIX асрнинг иккинчи ярмида Хоразмда мусиқа санъатининг ривожига кучли таъсир кўрсатди. Жумладан, Муҳаммадрасул Мирзо, Ёқуб Доричи каби ўнлаб созанда-ю хофизлар мусиқа илмини устоз Комил Хоразмийдан ўргандилар.

Бу даврда маҳаллий халқ ўртасида маданият ва маориф, бадий

---

^I Абу Райҳон Беруний номидаги ЎзФА Шарқшунослик институтида 5072 ва 983= рақами остида сақланади.

сўз ва мусиқа санъати тарқала бошлаши ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди: халқ ўртасидан янгича дунёқарашга ва эга бўлган кўп-лаб зиёлилар етишиб чиқди. Ана шундай зиёлилардан бири маърифат-парвар шоир Аваз Ўтар ўғли эди.

Аваз Ўтар ўғли 1884 йил 25 августда Хива шаҳрида саршарош ва табиб оиласида дунёга келган. Бўлғуси шоирнинг отаси Полвонийез Ўтар Гадоийез ўғли ўз даврининг илғор фикрли зиёлиси бўлиб, унинг хонадонига кўпинча, Огаҳий, Кемил Хоразмий, Мутриб Хонахоробий, Чокар, Баёний, Табибий, Худойберган девон ва бошқа шоиру санъаткорлар тўпланишиб, улар тез=тез шеърий мунозара ва адабий суҳбатлар ўтказиб туришарди. Бундай тез=тез бўлиб турадиган давра суҳбатлари ёш Авазда илм=маърифатга жуда эрта қизиқиш уйғотди ва ўзи ҳам шеър ёзишга киришди. У 14 ёшидаёқ халқ ўртасида шоир сифатида шуҳрат қозонди.

Тез орада Хивадаги Иноқий мадрасасининг талабаси Аваз Ўтар ўғли истеъдодининг овозаси хон саройигача бориб етди. Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) қобилиятли шоирни саройга чорлаб, шоир Аҳмаджон Табибийни унга устоз қилиб тайинлади. Бу Авазнинг беқиёс истеъдодини тан олиш ва уни тарбияси билан боғлиқ ғамхўрлик эди. Табибий ўз шогирди Авазнинг шеъриятдаги ўрни ва салоҳияти ҳақида "Мажмуат уш-шуаро"да бундай деб ёзади:

Аваз бириким шоири тозадур,
Вале тозалик ичра овозадур.
Камолига гар етса бу фан аро,
Бўлур назм аро фозили бебаҳо^I.

Аваз ҳам устози Табибийга катта ихлос ва эътиқод билан қараб, уни шундай таърифлайди:

---

^I Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 6= бет.

Абётимиз жондин лазиз бўлса нетонгким, эй Аваз,
Бордур Табибийдек шеър илмида устозимиз.

Аваз гар назм аро бўлмоқ тиларсан даҳр яктоси, -
Ҳамиша кўнглунг ичра қил Табибийга аён ихлос.

Аваз устози Навоий билан Табибийга "Ҳамрадиф" бўлишни буюк
эҳтиром ва ҳаёт мактаби деб тушунади:

Эй Аваз, қил жаҳд девонингни қилмоқ истасанг,
Ки Навоий-ю, Табибий дафтарига ҳамрадиф^I.

Аваз Ўтарнинг илк ижодида ва дунёқарашида муҳим ижтимоий-
ҳаётий масалалардан йироқлашиш, хон-у бекларга мадҳиялар, қаси-
далар битиш учрайди. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Аваз
Ўтарнинг қарашларида секин=аста ўзгариш юз бера бошлади. Сарой
муҳитидагилар халқпарвар ва ҳурфикрли шоирнинг барча хатти=ҳара-
катларини кузатиб, таъкиб остига олишади ва унга қарши фитна тай-
ёрланади. Айгоқчилар шоирнинг исёнкорлик ва ҳурфикрлилик руҳидаги
шеърларни сарой аъёнларига топширадилар. Бу шеърлар бевосита хону
сарой аъёнларига қарши руҳда ёзилган эди:

Жаҳонда шуму бадбахт уш кишидурким, саҳобу шом,
Берур бечора-ю дардмандларга жабр ила озор.
Алардан ибрат олмай ўзга айлар кибрини пеша;
Магар билмаски, даврон бир куни қилғай у они ҳам хор².

Аваз Ўтар ўғли замондошларининг хотираларига қараганда, бу
шеърни ўқиган хон шоирни "тошбўрон қилиш" ҳақида фармон беради,
ўша вақтда кимдир "тақсир, олий ҳазратлари, у жинни бўлган", деб
вазиятни бир оз ўзгартириб юборади ва хонни сарой дарвозасига тўп-
ланган оломондан хабардор қилади. Ноилож қолган хон буйруқни 200

^I Д. Юсупов. Ўт чақнаган сатрлар. Тошкент, Ғ. Ғулом нотидаги
адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 137= бет.

² Аваз. "Баёз", 31= бет; Аваз, Сайланма. Т., 1984, II= бет.

қамчи уриш билан алмаштиради. Хон бу билан қаноатланмайди. Аваз-ни "жинни" деб эълон қилиб, кишанлаб, Оқмасжид қишлоғидаги Бобо-эшон қабристонига юборади.

Аваз Ҳтар ўғли 1909 йилнинг қишида қабристондан уйига қайтади. Шоир жисмоний толиққан, касалга чалинган эди. Аммо у руҳан ҳамон тетик бўлиб, таъқибларга қарамай, ўзининг ижодий ва маърифатпарварлик фаолиятини давом эттиради. Бу ўринда Феруз билан Аваз Ҳтар ўғли ўртасидаги муносабатларга бир оз аниқлик киритиш лозим деб уйлаймиз. Чунки шу пайтгача нашр этилган адабиётларда ёзилганидек Аваз Ҳтар ўғли бу можаролардан кейин саройни тарк этиб кетган ва умуман сарой аҳлидан нафратланиб яшаган дейишнинг ўзи ҳақиқатга умуман зиддир. Муҳаммадамин Лаппасий "Хива шоирлари ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари" асарида: "Аваз ҳамма вақт айту эрдиким, бир вақтлар бўлсунким, Хоразм фақир деҳқонлари бу золим қонхўр вазирларнинг темур чангалларидан халослик ҳосил бўлур, деб доимо уламо, вазирларни мазаммат қилиб юрур эрди. Шун сабабли Муҳаммад Раҳимхон Авазга ўзининг ҳузурида ётқувуб икки юз дарра қамчи урдирди. Шун натижасида "Аваз жинни бўлгон" деб оёғига темур кишанлар солдируб машойихлар хизматиға юборадур. Аваз машойихлар хизматида қирқ кун бўлур мазкур қамчиларнинг заҳматидан андек саломат бўлуб яна Ферузнинг хизматиға келиб аввалғи мартабасида хизмат қилиб Аваз таҳаллуси бирлан шеър, адабиётларни Ферузга пайрав ёзиб турадур"^I. Бунинг ўқиган ўқувчи бир қадар ҳайратга тушиши табиий. Негаки, Аваз Ҳтар ўғли феъл=атворидаги ўта кескинлик, мурасасизлик, бу муносабатнинг сабабчисидир. Бунинг устига Аваз Ҳтар ўғли агар сарой муҳитидан кўнгли қолган бўлса, бу кўнгилсиз воқеадан кейин яна ўша даргоҳга қайтиб бормаган бўларди

---

^I Г.Исмоилова. Хоразмнинг фозил фарзанди. "Ёш ленинчи", 1991 йил 23 август.

Аваз Ҳтар ўғлининг замондошлари Қаландар Қурбонов, Матёқуб Отажонов, Матфано Худойберганов, шоир Чокар, Мутриб Хонахаробий, темирчи Абдурахим, уста Раҳмонберганларнинг ҳикоя қилишларича, Хоразмдаги инқилобий кайфиятдаги кишилар ва илғор фикрли зиёлилар, яъни жадидлар "Хивада меҳнатқаш халқ вакилларида иборат "ижтимоийчилар" гуруҳини ташкил этишди. Аваз Ҳтар ҳам бу гуруҳ йиғилишларининг фаол иштирокчисига айланади. "Ижтимоийчилар" 1905 йил инқилобидан кейин Хивада хон ва унинг амалдорларига қарши тузилган кичик ташкилот бўлиб, у аввало адолат, эрк, тенглик учун курашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Кейинроқ Аваз Ҳтар раҳнамолик қилган бу ташкилот бевосита жиддий инқилобий ишлар билан шуғулланмаса-да, кишиларда ижтимоий тузумга нисбатан норозилик туйғуларини уйғотишда муҳим аҳамият касб этди. Ташкилотнинг қирқдан зиёд аъзоси бор эди. Ҳар пайшанба кечаси гоҳ Қаландархонада, гоҳ Қоракўз масжидида йигитлар гўё базмга тўпланишган, шеърхонлик қилиб, кўшиқлар айтишган. Бу шеърхонлик ва кўшиқлар мавзуга эрк ва адолат эди. Хон тузумига қарши тушунтириш ишлари олиб берилган"¹.

Демек, Аваз Ҳтар ўғли ижодида ҳурфикрлилик, исёнкорлик гоялари ва келгуси бахтли замонни орзу қилиш ҳақидаги фикрларнинг пайдо бўлиши тасодиқий ҳодиса эмас эди. Биринчи рус инқилоби, Хивадаги жадидларнинг, яъни "ижтимоийчилар" гуруҳи фаолияти ва Октябрь инқилоби, Хива хонлигида юз берган ижтимоий-маданий ўзгаришлар шоирнинг дунёқараши ва ижодига таъсир этмасдан қолмади. Айниқса, Аваз Ҳтар ўғли 1912 йилда даволаниш учун Кавказ ва Қримга борган чоғида Боқуда Жалил Маматқулизода, Алиакбар Собир, Мухаммад Ҳоди, Саҳҳат, Шоиқ, Алигулу Ғамгусор, Собир Тоҳирзода қа

---

¹ Р.Назарий, Д.Раҳимов. Зулмат ичра чароғ. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" рўзномаси, 1984 йил 7 сентябрь.

маърифатпарварлар билан учрашувининг шоир ижодига ва маърифий-педагогик қарашларига таъсири ниҳоятда катта бўлди. Аваз Қримдаги фан ва маданият янгиликларини, аҳолининг урф-одатларини ва ижтимоий аҳволини кўриб ўз халқининг ҳам шундай илму маърифатга эришишини орзу қилади. Шоир замондошларининг айтишича, "Мактаб", "Тил", "Уламоларга" каби маърифий-дидактик асарларини шоир Қримда яратган. Шунини авазшунос олим В.Мирзаев ҳам тасдиқлайди: "Фикримизча, Авазнинг тил ўрганиш ҳақидаги маърифатпарварлик қарашлари XIX асрнинг бошларида Озарбайжонда яшаб, ижод этган машҳур маърифатпарвар Ҳожи Сеид Азим Ширвонийнинг тил ўрганиш зарурлигини таъкидлаб ёзган "Лозимдир" радифли шеъри билан анча ҳамоҳандир"^I.

Ўқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Аваз Ўтар ўғли ўз асарларида ҳурфикрлилик, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини илгари сургани учун ҳам илм-маърифат ва маънавият муҳолифлари томонидан таъқиб ва жазоларга гирифторм бўлди. Аммо у ўзининг ҳурфикрлилик, халқпарварлик ва маърифатпарварлик қарашларидан қайтмади.

Ўқоридаги мулоҳазаларга қўшимча қилиб шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Аваз Ўтар ўғлини маърифий-дидактик қарашларининг шаклланишида ва ривожланишида халқ педагогикасидаги авлоддан=авлодга ўтиб келаётган тарбия борасидаги инсонпарварлик, илмпарварлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, мардлик, ростгўйлик, саҳоватлик каби умуминсоний фазилатлар муҳим аҳамият касб этганлиги шубҳасиздир. Чунки шоирнинг замондошларини ҳикоя қилишига қараганда, у Хива атрофидаги Дешёк, Қиёт, Шомақулум каби қишлоқларга тез-тез чиқиб турган, танишлариникида меҳмонда бўлган.

---

^I В.Мирзаев. Аваз ижодида ватанпарварлик ва дидактик ғоялар. "Совет мактаби" ойномаси, 1984 йил 8= сон.

Бу жойларда у меҳнаткашларнинг моддий ҳаётидан ташқари, маънавий дунёси, оғзаки поэтик ижоди билан ҳам қизиққан. Халқ орасида куйланиб келинаётган эртақ, дoston, терма, каби ижод намуналарини эшитган ва Аваз Ўтар бунга алоҳида ҳурмат билан қараб, улардан ўзининг маърифий-дидактик мазмундаги шеърларини яратишда кенг фойдаланган.

Яна шуниси ҳам борки, Аваз Ўтар ўгли қомусий ақл эгалари бўлган Хоразмий, Фарғоний, Ғаробий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Саккокий, Пахлавон Маҳмуд, Ҳайдар Хоразмий, Низомий, Жомий, Алишер Навоий, Ғузулий, Мунис, Огаҳий каби улуг устозларнинг маърифатпарварлик анъанасини давом эттириб, янги тарихий шароитда уни юқори тараққиёт босқичига кўтарди ва бу хизматлари билан у Ўзбекистонда ижтимоий-педагогик фикрлар тараққиёти тарихида шарафли ўринни эгаллади.

2= §. Аваз Ўтар ўғлининг маърифий=педагогик қарашларида шахснинг маънавий камолоти ва эрк ғоялари

Аваз Ўтар ўгли катта ижтимоий-сиёсий мураш йўлини босиб ўтиб бой тажрибага эга бўлганидан кейин унинг маърифий=педагогик ва ва ҳуқуқий қарашларида катта ўзгариш юз беради. Аваз Ўтар ўгли гарчанд жамият, шу жумладан давлатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш қонуниятлари, унинг типлари ҳамда шакллари ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлмаган бўлса=да, ўз асарларида ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган барча ноҳақликлар ва адолатсизликларни фoш қилади, шахснинг жамиятдаги ўрни ва роли, эрк=ҳуқуқи, меҳнатсеварлик, тўғрисиўзлик, ватанпарварлик каби ҳақиқий инсоний фазилатларни зўр маҳорат билан куйлайди.

Аваз жабр-зулмга асосланган ижтимоий тузумни қоронғулик ва жаҳолатга ўхшатади:

Кўзимга даҳр ўлиб яксар қоронғу,
Анга шому сахарда, келмас уйқу.
Келур бошимга турфа можаролар,
Хужум айлаб бори хийла ёмонлар¹.

Аваз Ўтар ўғли ~~халқни~~ ўз бошига ёғилаётган "турли офат"ларга қарши озодлик ва эркинлик учун курашга илҳомлантиради:

Нетайким нола қилмай ушбу афлоки шафоҳўрдин,
Бошимга турли офат келгусидур бўйла ҳар соат.
Аваз, гар ҳушинг ўлса, бермагил, ҳимматли қўлди ким,
Қачон етгай, муроду мақсадига бўлмаса ҳиммат².

Аваз Ўтар ўғли бундай жабр=жафоларнинг сабабчилари ҳукмдор шоҳ ва унинг амалдорлари эканлигини тушуниб етади. Шоир умумхалқ манфаати ва ҳақ=ҳуқуқи нуқтаи назаридан фикр юритади:

Бировлар бўлиб эл аро аржуманд,
Бировлар чекар ҳамиша кўп азоб.
Бировлар шод бўлмас, эй биродар,
Бировларни гар этмас эрса ношод³.

Аваз Ўтар ўғли бошқа бир асарида жамиятдаги инсонлараро муносабатнинг асл моҳиятига назар ташлайди ва ҳукмрон гуруҳларнинг қай даражада халқдан узоқ эканини таъкидлаб шундай деб ёзади:

Қайсингизни кўрди эл капча билан ёп қазғонин,
Борингиз савдо=сотик бозорида жавлоналар⁴.

---

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 10= бет.

² Д. Юсупов. Ўт чақнаган сатрлар. Ғ. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1983, 143= бет.

³ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 22= бет.

⁴ Аваз. Сайланма, Т., 1984, 20= бет.

Аваз Утар ўгли ҳукмрон гуруҳларнинг лоқайдлиги оқибат натижасида меҳнаткаш халқнинг ҳар қандай сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликлари тамомила бўғиб қўйилганлигини фош қилади:

Нетонг, бўлса Аваз пайваста исён баҳрига роввос,
Дилида қолмади сабру суқун ҳам, тобу тоқат ҳам!¹.

Айниқса, Аваз Утар ўглининг "Халқ" шеърида "бағри юз минг пора", "меҳнату озора", "дили доғу чора топмаган", "овора халқ" дея меҳнаткаш халқнинг сиёсий ҳуқуқлари топталганлигини аниқравшан тасвирлайди. У шахс эркин камолотга етиши ва ҳақиқий бахтсаодатли бўлиши учун зулм ва зўравонлик, қашшоқлик ва эркисизликка қарши курашмоғи керак деган ғояни илгари суради:

Йуқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлгон бағри юз минг пора халқ.
Бир неча авбошлар мундоғ ҳукмрон айласа,
Қолмағай, оре, не ёнғлиғ меҳнату озора халқ?
Халқи оламни бори айлар тараққий кун=бакун,
Биз таназзул айлабон қолдуқ, эдук не қора халқ².

Аваз Утар ўгли меҳнаткаш халқни аёвсиз эзаётган, юртни хонавайрон этаётган чоризм мустамлакачилари ва хон бошлиқ ҳукмрон гуруҳларни "сипоҳилар" ва "уламолар"ни "халқ ғамидан ўзини нарироқ тутгувчи бегоналар" деб таърифлайди ва уларнинг қилмишлари инсоний ахлоққа шутлақо зид эканлигини таъкидлайди:

Эйки, сизлар то таассуб бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз!
Бирингиз қози, бирингиз аъламу, муфти бўлуб,
Бу не ойн эрдиким, сизлар намоён этдингиз?
Бизни айлаб хору зору нотавон этмак учун,

---

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 18= бет.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 19= бет.

Бермайин осори ҳурлик банди эиндон этдингиз.
Бу фалокатлар учун масъул ўлурсиз оқибат,
Зулму истибодод ила миллатни вайрон этдингиз.
Буйруқини сўрмайин биздин, сўрар сиздин худо,
Нега сиз билдурмай они, бизни нодон этдингиз!
Бир куни сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон:
Не учун миллатни сиз ер бирла яксон этдингиз!¹.

Аваз Ўтар ўғлининг таъкидлашича, Хоразмда сиёсий онги "уй-фонганлар" сони ҳали етарли эмас. Бор бўлса ҳам бу ҳаракат вакиллари бир сиёсий ташкилотга бирлашмаганлар. Лекин шоирнинг шунга кўзи етар эдики, эркпарвар ва бирликпарварлар сафининг кўпайишига умид боғларди, шундагина "миллатни ер билан яксон этганлар ўз қилмишлари учун жавоб берадилар"², деб бонг уради.

Аваз Ўтар ўғли "Миллатни айларсан хароб" асарида ҳақиқат ва ижтимоий адолат тантана қилишига ишонганидан, шахс ҳақ-ҳуқуқи ва ижтимоий адолат ҳақида "булут"нинг тарқаши, "Офтоб"нинг порлаши тўғрисида сўз юритаркан, ҳурриятнинг тантана қилишига ишора қилади ва золимлар ҳукмронлиги ҳалокатга юз тутиши муқаррарлигини ва янги бир адолатли жамият вужудга келишини ва бу жамиятда маърифат, ижтимоий адолат ва халқ фаровонлигини таъминловчи тартиблар ўрнатилишини энглаб етади ва ўз замонасига ана шу нуқтаи назардан баҳо беради:

Эй мунча зулм ила миллатни айлабсан хароб,
"Лоюхиббиз золимин" деб тангри қилфонда хитоб.
Дам=бадам бедоду жабру зўрликлар айлабон,
Солма мазлум элни кўнглига мунингдек изтироб.

---

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 19= бет.

² М.Қўшжонов. Ҳаёт - адабиёт кўзгусида. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1985, 264= бет.

Мунчаким зулм айлагунг бордур мукофоти замон,
Оқибат бир кун анга маъбул бўлиб бергунг жавоб.
Бор умидим, тездин бўлгуси ҳуррият куни,
Эй, Аваз, қолмас булут остида доим офтоб¹.

Ҳақиқатан ҳам Аваз Ўтарнинг маърифий-ҳуқуқий мавзудаги шеърларида феодал-хонлик тузумининг емирилишига қатъий ишонч ғоялари, инқилобий кайфият яққол сезилиб туради:

Эй Аваз, қил жидду жаҳд сен эл билан шому саҳоб,
Қолмагай оламда бори хону харомзодалар².

Халқпарвар шоир меҳнаткаш халқнинг аҳволига ачиниб: "Сипоҳи пора истар!" Мулла ижара истар. Бечора чора истар. Бир чора замон борму"³, - дея муҳтожлик, адолатсизлик чангалида эзилган халқ учун эзгулик ва адолат бахш этмоқ йўлида катта фалсафий-ҳуқуқий умумлашмалар қилади.

Ниҳоят, халқпарвар шоир жасорат билан қуйидаги ижтимоий-сиёсий мазмундаги қитъасида хон ва унинг аъёнлари устидан ўзининг адолатли мантиқий ҳукмини чиқаради:

Билинг, ушбу замон ғамнокидурман,
Куйиб ўртанмиш элнинг хокидурман.
Авазким, назм элин чолокидурман,
Бошин олмоққа хоннинг покидурман⁴.

Аваз Ўтар ўғли адолатли жамият ва халқ фаровонлигини таъминловчи тартиблар ўрнатилиши тўғрисидаги асарларини очиқдан=очиқ эълон қилиш имкониятига эга эмасди. Шунинг учун ҳам ҳурриятпарвар шоирнинг бундай мазмундаги асарлари ўз дўстлари ва ҳамфикр-

---

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 20= бет.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 20= бет.

³ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 325= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 325= бет.

лари ўртасида яширин равишда тарқатилган, халққа эса шу йўсинда етиб борган.

Халқпарвар шоир жабр=зулмга ва муҳтожликка қарши курашишга, халқ бахт=саодати йўлида ўз жонини фидо қилишга ҳам тайёр эканлигини таъкидлайди:

Фидои халқим ўлсун танда жоним,
Бўлуб қурбон анга руҳи равоним.
Гар ўлсам дарбадар мазлумлар учун,
Будур мақсуди қалби нотавоним.
Мени солса фано йўлига даврон,
Орур устимдин авлоди замоним.
На яхши ўйлаким, маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкулса қоним¹.

Аваз Ўтар ўгли озод ҳаёт, бахтли келажак ва феодал-хонлик тузумининг ағдарилиши муқаррарлиги ҳақида чуқур фикр юритибгина қолмайди, балки у Хивада маҳаллий савдогар ва бойлардан иборат зиёлиларнинг меҳнатқаш халқнинг эрк=ҳуқуқига хиёнат қилиб, уларнинг ўз эрк=ҳуқуқлари йўлида озодлик учун олиб бораётган курашишга тўсқинлик қилаётганлигини "Йўқ бўлинг..." деган шеърида қаттиқ танқид қилади:

Йўқ бўлинг тездан кўзимдин, халқ аро шармандалар?
Халқ ғамидин ўзни нарроқ тутгучи бегоналар.
Ҳайқириб эртаю кеч сизлар муаззин ўрнида,
Бўлдингиз ёлғончиликда эл аро овозалар.
"Ҳуррияту эрк" дебонки ёлғон алфозлар била,
Оқибат мазлумара ютдирдингиз хунобалар².

Хуллас Аваз Ўтар ўгли асарларида ижтимоий=сиёсий ва ҳуқуқий ғояларнинг пайдо бўлиши Русия ва Туркистон ўлкасидаги инқилобий

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 17-18= бетлар.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 20= бет.

кўтарилиш натижасида Хива хонлигида ҳам халқ ҳаракатининг фаоллашуви, чоризм истилочилари ва феодал-хонлик тузумига қарши курашнинг кучайиши билан изоҳланади. Меҳнаткаш халқнинг ана шу инқилобий ҳаракатлари халқпарвар шоир Аваз Ўтар ўғли асарларининг маърифий-ҳуқуқий мундарижасини белгилаб берди, уларга ижтимоий-сиёсий мазмун, жанговар инқилобий руҳ бахш этди:

Сиёсат маҳв бўлди яшасун оламда ҳуррият,
Бори эл иттифоқ ила жаҳонни айласун жаннат.
Кетиб зулму ситамнинг зулмати бўлмиш жаҳон равшан,
Адолат офтоби мамлакатга кўргузуб талъат.
Жаҳон аҳли, манга сизсиз совуқли жон азизимдин,
Эрурмиз бир=биримизга яқин гўёки бир ихват.
Яшанг, эй қаҳрамони ҳурриятпарвар биродарлар,
Олиб ҳур миллати мазлум учун сиз қилдингиз хизмат^I.

Аваз Ўтарнинг "Ҳуррият" шеърида барча халқларнинг ўзаро тенг бўлиш, инсонпарварлик, дўстлик, қардошлик ғоялари ўз ифодасини топган.

Аваз Ўтарнинг маърифий-педагогик қарашлари замирида унинг ижтимоий-фалсафий ва ҳуқуқий ғоялари ҳам шаклланди. Шоир мавжуд дунё, инсон, маҳбуба, севги=садоқат, бурч=вафо, адолат, яхшилик ва нафосат, моддий дунёнинг ноз=неъматларидан баҳраманд бўлиш тўғрисида ҳам фикр юритади. Айниқса, Аваз Ўтарнинг шахснинг жамиятдаги ўрни ва роли, эрк-ҳуқуқи тўғрисидаги ғоялари унинг дунёқарашининг энг муҳим томонини ташкил этади. Аваз Ўтар жамиятда ҳукм сураётган адолатсизликка, разиллик ва ёмонликка қарши курашда ҳурфикрликни бир восита қилиб олади ва адолатга эришиш йўлида ва шахснинг ҳақ=ҳуқуқини ҳимоя қилишда ундан фойдаланмоқчи бўлади. Шунинг учун бўлса керакки, шоир халқни алдаб кун кўрувчи чо-

^I Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 17= бет.

ризм истилочилари-ю, хукмрон доираларни, кўр=кўрона "худо хоҳиши" билан "тақдир"га тан беришни тарғиб этувчи жаҳолатпарастларни очиқдан-очиқ танқид атади:

Етган офатни бошига доимо тақдир деб,
Ҳасрату армон била кетгуси бора=бора халқ¹.

Аваз Ҳтар ўғли меҳнаткаш халқ оммасини алдаётган худбин киши ларнинг инсоний фазилатлардан маҳрумлигини очиқ ташлайди:

Фалони зоҳиди худбинжи, худбинлик қилур зоҳир,
Ўзини аҳли тақви пешвосидин ҳисоб айлаб.
Ўзи наҳват машин нўш өтгучи шому саҳар тинмай,
Ажойброқ будурким, ринд элини ихтисоб айлаб.
Риё бирла йиғиб оламни барча молу асбобин,
Етар энди ҳамоноким эшакдек хўрду хоб айлаб².

Айниқса ҳурфикрлилик ғояси Аваз Ҳтарнинг "Эшон" асарида ўз ифодасини топган:

Эшон дегани либоси малла,
Ўгрига шеригу ғара далла.
Рангини кўринг бу баднамони?
Ҳанги эшаги эрур худони.
Масжидни ўзига дом этибдур,
Билмам буни ким имом этибдур³.

Аваз Ҳтар ўғли жаҳолатпарастларнинг шахс камолотига ғов бў- лувчи фикрларини бутунлай инкор қилади ва инсон ўзининг бахти, келажаги учун курашмоғи керак, дейди:

Муяссар бўлса ишқинг олам ичра,
Керакмасдир манга ҳеч ҳури жаннат.

---

¹ Аваз. Сайланма, Т., 1984, 18= бет.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 13= бет.

³ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 12~~5~~ бет.

Ҳури беҳишт суҳбатини кўнглум истамас,
Гар мунис ўлса ушбу кеча ул санам манга¹.

Аваз Ҷтар ўглининг ҳурфикрлилик ғояларида "Фалон" туркумидаг асарлар алоҳида ўрин тутади. Бу "фалон"лар хон ва сарой амалдорлари, жаҳолатпараст бидъатчилардир. Шоирнинг фикрича уларнинг хатти-ҳаракатлари, феъл-атворлари инсоний фазилатларга зиддир:

Фалон аҳмоқки, бергуси ҳамиша ўзига оро,
Ҳамоноким олиб илгига бир кўзгу нисо осо.
Губоре йўлдин ўтган чоғда гар текса либосига,
Двар они зиёда бўлгунча собунни нархи то.
Агар онинг ҳар асбобиға ғайрини қўл текса,
Ажабким, сўнгра они олмоғуси илкига асло.
Магар билмаски ун нодону сифла, оқибат барча
Маъзалат туфроқини қилгуси минг хасратила жо!².

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Аваз Ҷтар ўглининг ижтимоий=сиёсий ва фалсафий қарашлари, ҳурфикрлилик ғоялари Хоразмда маърифий=педагогик фикрлар тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Аваз Ҷтар ўглининг илғор ижтимоий-сиёсий қарашлари негизида шахс камолоти, эрк-ҳуқуқи, жабр=зулмга, зўрликка, ўзбошимчаликка, текинхўрликка қарши кураш адолат, инсонпарварлик, эркинлик ғоялари ётади. Аваз Ҷтар ўгли ҳурфикрлилик ғоялари учун таъқиб остига олинди, сазойи қилинди, қамчиланди, жиннига чиқарилди. 1917 йилда Хива хони Исфандиёрхон Аваз Ҷтарни ҳайгўйлик ва ҳурфикрлилик мавзусидаги асарлари учун 150 қамчи уришга ҳукм қилди. Шоирнинг 90 ёшли ораси Ҷтар бобо кофир, деб эълон қилинди, аммо бу таҳқирлар шоирнинг эътиқодини ва озодликка ташна иродасини буколмади. У охириги нафасигача шахс эрки ва озодлиги учун ишонч билан курашди. Лекин шоир озодлик нурининг барқ уришини кўролмасдан 1919 йилда Хоразм

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 140= бет.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 330= бет.

инқилобидан (1920 йил) бир неча ой илгари вафот этади. Шоирнинг ўзи буни башорат қилиб шеърларидан бирида шундай деб ёзган эди:

Хуш ул кўнглим, келар бир кун бахт боғидаги раъно,
Кукаргай мавж уруб, қирларда лола бўлғуси пайдо.

Мени ёд этгай авлодим, мазоримни ўраб гулдин, Ишон
Ишончим шундандир бўлгай мазорим бир зиёратгоҳ.

Қабиҳ онларда эркини куйладим, дўстлар, биродарлар,
Эзилган элга бўлгай бу замон иқбол ёруғ боргоҳ.

Аваз, улган билан жисминг қолурки, ўлмагай номинг,
Ва кому истагингга ғов бўлолмас, бўлса-да Дор^I.

Аваз Ўтар ўглининг асарларида шахснинг жамиятда тутган ўрни ва роли ҳақида фикр юритаркан, адолат нуқтаи назаридан инсон ҳақ-ҳуқуқи ва қадрияти масаласига кенг кўламда ёндашади. Шоирнинг назарида адолат жамият тараққиётининг муҳим белгиси бўлиб, инсон ҳақ-ҳуқуқлари оёқости бўлмаслиги, топталмаслиги керак. Бироқ халқпарвар шоир ҳақсизлик, адолатсизликни ўз кўзи билан кўриб, хулм остида яшашга мажбур бўлган меҳнаткаш халқни "молу мулки талон-тороғ" қилинишини дард ва алам билан ёзади. Буларнинг барчасига сабаб жамиятда "яхшиликлар, иззат ва оқибатнинг йўқолганида" дейди у. Шоирнинг адолат ва инсонпарварлик ғоялари тенглик ва инсонпарварликка асосланган бўлса ҳам, аммо адолатли тузумни орзу қилишдан иборат эди, холос. Бунга эришиш йўлларини, услубини шоир "инқилоб" сўзига сингдиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Аваз Ўтарнинг ижтимоий=сиёсий, фалсафий ва ҳурфикрлилик ғоялари бадиий=илмий ижод шаклида бўлиб, муайян тарбияшунослик тизимини ташкил этади десак, янглишмаймиз. Табиийки, унинг маърифий=тарбиявий қарашлари ҳаёт тажрибаси асосида донишмандлик билан чиқарган хулосаларида, мазмундор

---

^I Аваз. Сайланма. Т., 1984, 8= бет.

шеърий ибораларида ҳукмрон доираларнинг ўта ахлоқсизлигини шафқатсиз танқид қилишда, ижтимоий ҳаёт воқеаларига берган фалсафий-дидактик баҳосида ўз аксини топганлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Чунки Аваз Ўтар ўғлининг ижтимоий=педагогик ва ҳурфикрлик мавзуида асарлар яратишдаги изланишлари, хулосалари халқ қалбининг ёрқин ифодаси эди. Шунинг учун ҳам унинг маърифий-педагогик мероси ҳозирги кунда ҳам ёш авлодни тарбиялашда ўз аҳамиятини йўқотмаган.

3= §. Аваз Ўтар ўғлининг маърифий=дидактик қарашлари

Аваз Ўтар ўғли педагогика, дидактика, таълим=тарбия муаммоларига тўхталиб, - одам ижобий малакаларни таълим-тарбия натижасида қўлга киритади, - дейди. Шунинг учун ҳам мураббий шоир ўзининг маърифий=педагогик қарашларида таълим=тарбияни бир=бири билан чамбарчас боғланган ҳолда олиб қарайди ва ёшларни саводхон, ўқимишли бўлиш, илм=маърифатга муҳаббат, одобли, ҳушахлоқли, онгли идрокли ва камтар, дўстга садоқатли, душманга нафратли, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик руҳида тарбиялаш гоёларини илгари суради. Янги мактаблар очиб, болаларга аниқ фанларни ўқитиш зарурлигини уқтиради. "Мактаблар очиш шундай бир фаолиятки, - деган эди Аваз, у халққа хизмат қилишга ўзини халқ, Ватан фарзанди деб ҳисоблаган ҳар ким ана шу олижаноб ишга ўзини бағишлаши керак, чунки мактаб халқни азоб-уқубатдан қутқаради"^I. Аваз Ўтар ўғли ижтимоий ҳаёт масалаларида халқнинг куч=қудратига ишонади, шунинг учун ҳам "миллатни илму ирфондан баҳраманд" этишга чақиради. Маърифатпарвар шоирнинг "Мактаб" шеъри дидактиканинг энг яхши намунаси бўлиб, унда мактаб - илму маърифат ва гўзал ахлоқ=одоб мас-

^I "Совет мактаби" ойнамаси, 1975 йил, 12= сон.

кани сифатида таърифланди:

Очинглар, миллати вайрон этгуси мактаб,
Ўқусин ёшларимиз кўнглини шод этгуси мактаб,
Дилу жон бирла эл мактаб очарга ижтиҳод этсин,
Нединким, бизни рам-қайғудин озод этгуси мактаб^I.

Мураббий шоир ота=онанинг бола тарбиясидаги ва унинг дунё-қарашини таркиб топтиришдаги ролига алоҳида тўхталиб, фарзанд инсон кўнглининг сурури, кўзининг нури эканини алоҳида қайд қилади. Унинг эътиқодига кўра, бола тарбиясида ота ҳам, она ҳам тенг иштирок этиши, иккови ҳам баравар масъулият сезиши лозим.

Этеъдодли тарбиячи - шоир маърифат маскани мактаб инсон ақл=иджининг тараққиётига сайқал беради ва уни балоғат босқичига кўаради, демак, шундрий экан, ота=оналар ўз фарзандларининг умри одоб бўлишини истасалар, улар фарзандларини мактабда ўқитиши, билимли қилиши ҳам фарз, ҳам қарзидир, деган маърифий=дидактик ғояни илгари суради. Шоир мактабда бериладиган таълим=тарбия жоҳиллик ва нодонликни барбод этишини алоҳида таъкидлайди:

Кўнгулларнинг сурури, доғи кўзлар нуридир фарзанд,
Аларнинг умрини, албатта обод этгуси мактаб.
Ота бирла онага фарз ўқитмоқ бизни мажбурий -
Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактабким,
Балои жаҳду нодонликни барбод этгувчи мактаб^I.

Аваз Ўтар ўғли ёш авлоднинг истиқболига юксак умид билан қараркан, ёшларга билим бериш, уларни замонасининг энг етук кишилари даражасида етиштиришда астойдил бел боғлагани, ҳатто бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр эканини таъкидлайди. Аваз Ўтарнинг фикрича, маърифатли бўлган инсон онгли, ақл=идрокли бўлади, айни чоғда ярамас, разил хатти=ҳаракатлардан сақланади, у маърифат,

^I Аваз. Сайланма. Т., 1984, 21= бет.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 21= бет.

ҳақиқат, адолат, озодлик душманлари билан онгли равишда курашади. Шу боис Аваз Ўтар ўгли болаларни тарбиялашда, уларни хулқли, одобли қилиб ўстиришда илм=маърифат эгаллашни биринчи ўринга қўяди:

Умидим: яшасин мактаб боласи,
Аҳар ҳар бири бир тери жаёним¹.

Инсонни маърифатли, юксак ғазилатли билимдон қилиб тарбиялашда табиий ғанларнинг аҳамияти катта эканлигини ҳам Аваз Ўтар ўгли алоҳида қайд этади. У қуйидаги ғазалида эса мактабда табиий илмий ғанларни, хусусан, ғалакиёт (астрономия) ғанини ўқитиш болаларнинг дунёқарашини шаклланишидаги тарбиявий аҳамиятини шундай изоҳлайди:

Шоҳи анжумким тузиб мажмуъи кавкабга низом,
Кўҳна рахший тезрафторига чун бўлди сувор.
Муштарий бирла видо айлаб чу буржу хут аро,
Айлади майдони Миррихи ҳамад сори гулзор.
Соати наврўз киргач, ҳақ таоло сунъидин,
Бир=бирига вазн аро тенг бўлдилар лайлу наҳор.

Демак, "Ғалакиёт илмига кўра, Зуҳра, Қуёш, Миррих, Муштарий. Зуҳал каби сайёралар бўлиб, шулардан Қуёш ўз таъсирчан кучи билан барча сайёраларга Низом тутиб берган Қуёш кўкнинг тезрафтор остида остида кезиб, муштарий (қиш), билан хайрлашади, Миррих (ҳамал)га яқинлашади. Қуёшнинг ҳамал майдонига келиши эса баҳор келиб, Наврўзи олам бўлганини кўрсатар. Бундай вақтда кеча=кундузнинг узун=қисқалиги тенглашади. Аваз Ўтар астрономияга оид маълумотларни албатта, ўз даври тушунчасидан келиб чиқиб ёзади"².

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 18= бет.

² В.Мирзаев. Маҳорат қирралари. "Гулистон" ойномаси, 1984 йил, 8= сон.

Аваз Ўтар ўглининг халқ оммасини ва унинг фарзандларини саводхон қилиш борасидаги сазй=ҳаракатлари илм=маърифат муҳолифларининг қаттиқ қаршилигига дуч келади. Аммо Аваз Ўтар ўгли "Икки шайх, "Шайх", "Зоҳид", "Худбин", "Уламоларга", "Эшония ва бошқа ғазалларида илм=маърифат ва маънавият муҳолифлари бўлган маккор ва жаҳолатпарастларнинг чаласаводлигини кескин фош қилади. Шоир "Уламоларга" шеърида илм=маърифат ва маънавият муҳолифларининг жаҳолатпарастлигини қаттиқ қоралайди:

Йўқса, одаммиз, очиб мактаб илм билдирсангиз,
Беҳабар илму ҳунардин бизни ҳайвон этдингиз!¹.

Хивадаги Аваз Ўтар ўгли бошлиқ адабий мактабда таҳсил кўрган Фақирий ҳам "Эшон" шеърида ўз устозининг фикрини давом эттириб, халқ ҳаётига кириб келаётган илм=маърифатни, яхшилик ва эзгулик йўлини тўсаётган шахсларда суратнинг улуглиги=ю, сийратнинг тубанлигини очиб ташлайди:

Жоҳилу фосиқ, шарорат аҳлининг сардафтари,
Феълу атворинда мундиндур баве адно эшон.
Гоҳ мактабдар, гоҳ хофиз, гаҳи сўфидур ул,
Гоҳ қавмин йиғибон жаҳр айлаюр ғавго эшон².

Фақирийнинг "Муллалар" ғазалининг бутун руҳи ўзини том маънода саводхон қилиб кўрсатувчи, аслида эса "маърифатнинг заволи" бўлган "жоҳил нодон муллалар"нинг асл қиёфасини намоён этиши билан характердидир:

Маърифатнинг заволи жоҳил, нодон муллалар,
Ҳайҳотки, юрт бошига офат бўлгон муллалар.
Тилсанг кўксин топилмае :лом", "алиф"дин бир нафар,
Савлатини кўрганлар дерки мардон муллалар³.

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 19= бет.

² Фақирий, Шеърлар. Т., 1972, 9= бет.

³ Фақирий. Муллалар. "Муштум" ойнмаси, 1969 йил, 23=сон.

Аваз Ҷтар ўгли илм=маърифат ва маънавий мухолифлари бўлган жохил, риёкор руҳонийлар билан амалий баҳсларда бўлиб, баъзиларнинг чаласаводликлари, мунофиқликлари учун фойдали бўлган ҳар қандай ярамасликни ҳам "хайрли иш" деб бойлик тўплаш мақсадида фатво беришлари инсоний ахлоққа мутлақо зид эканлигини қаттиқ танқид қилади. Авазшунос олим В.Мирзаевнинг таъкидича: "... кунлардан бир кун, Аваз Ҷтар ўз одати бўйича шаҳар бозорини сайр қилиб юрганда, иттифоқо одамлар йиғинига дуч келади. Йиғилишда шоир билан ҳаммаҳалла, мулла Қурбонниёз сўфи йиғилган одамлар гурунгида "Митохул жинон" ("Жаннатлар калити") деган диний китобни баланд овоз билан ўқир, лекин мазмуни ҳақида китобдагилар қолиб, ўз билганича сўзлар эди. Аваз Ҷтар бу сўфининг ғирт саводсиз, китоб ўқиёлмаслигини яхши билар эди. Шоир олдин бир оз сабр қилди, сўфининг ёлғончилиги чўққига чиқади. У охир сўфининг қўлидан китобни олиб, қуйидаги мисраларни ёзади ва жамоат олдида баланд овоз билан ўқийди:

Ғар бу китоб эрса жинона калид,

Дўзаҳийлар барча палиду саид.

Сўфи Аваз берган китобни ушлаб, қипқизариб-бўзарганича, ҳангманг бўлиб қолаверади, ҳеч илож қилолмайди. Қурбонниёз шоирнинг бу шаккоклик қилиғи билан уни айбга мубтало қилиши мумкин эди. Аммо сўфи бу ишни асло қилолмайди, чунки Аваз ҳақ гапни гапирган. Қурбонниёз аслида саводсиз, Аваз қозихонада бу муттаҳам ёлғончи сўфини тағин ҳам ёмонроқ гуноҳкор қилиши мумкин эди. Чунки бесавод кишининг ёлғондан китоб ўқиши шариятда оғир жиноят ҳисобланади. Аваз эса ҳамма диний китобларни тўла ўқиган, мазмунини ҳам хатм қилган эди. Шу сабабли сўфи Қурбонниёз Аваздан еган дашномининг заҳрини ичига ютишга мажбур бўлади.

Маърифатпарвар шоир Аваз Ҷтар ўгли маҳалла болаларини ўқи-

тадиган, айни замонда, имом, мулла Шомил билан тўқнашиб қолади. Мулла Шомил масжидда имомлик қилар, маҳалла болаларини эса эски усулда ўқитар эди. Шомил мулла саналса=да, аслида хат=саводи йўқ эди, у бир=икки сураларни ёдлаб олган бўлиб, уларни болаларга ёдлатар эди. Бу эски мактабда йигирма йиллаб ўқиб чиқса ҳам болалар хат=саводсиз қолар эди. Мулла Шомилнинг бола=чақаси йўқ, сўққабош, ўзи ўлгудай таъмагир, ўта хасис, худбин ва маиший жиҳатдан жуда бузуқ эди. Шомил учун имомлик, мактабдорлигидан келаётган даромадлар ичкилиги харажати боисиден етишмас, шу туфайли, болаларни пайшанбалик, сабоқ пули, хайитлик пулларида ташқари, гайрирасмий хайитлик хатлари ёзиб ота=оналардан пул ундиришга интилар эди. Бундай хайитлик хатлар агар шеърий, бир чиройлик услуб билан ёзилган бўлса, ота=оналар Шомилга кўпроқ оқчалар бериши мумкин эди. Шу туфайли ён қўшниси бўлган Аваз билан ҳамиша тил учида бўлса=да, илиқ гаплашишга интилар, у ўзоқ ўйлаб иш кўрар эди. Кунлардан бир куни Шомил Авазнинг уйига келиб, шоир билан самимий сўзлашиб, меҳмон бўлади ва у Аваздан ота=оналарга бир дона намунали шеърий хайитлик жати ёзиб беришни илтимос қилади. Аваз уни меҳмон қилиб бўлгач, хайрлашар экан, унинг тилагига рози бўлади.

Эртаси куни Шомил Аваз ёзган хатни олиб кетади, уни ўзи ўқиёлмагач, лоақал бировга ўқитиб ҳам кўрмай, ота=оналарга тарқатади. Равшанки, бу хайитлик хатида ота=оналар домлага пул бериш эмас, балки эшим деган кулолдан ўйинчоқ идишлар, сув чиқарадиган чигириқлар сотиб олишлари даъват этилган эди"^I. Шоирнинг ўша тўртлигидан қуйидаги мисралар сақланиб қолган:

---

^I В. Мирзаев. Аваз Ўтар ижодида маърифатпарварлик ва дидактик ғоялар. "Совет мактаби" ойномави, 1984 йил, 8= сон.

Наврӯз келибон очилди лола,
Беш танга беринг эшим кулола.
Чаноқ ясасин ёш болалара,
Дигир ясасин чигирчилара¹.

Шомил бундан беҳад ғазабланади ва Авазга нисбатан душманлик йўлига ўтади ва "Аваз шариат пешволарини ҳақорат қилапти, ўзи бенамоз, худосиз, динсиз", сингари иғво гапларни тарқатади. Аваз Шомилнинг бундай иғволарига жавобан янада кучлироқ ҳажвий асарлар битган.

Аваз Ўтар ўғли илм=фанни ва саводхонликни доим жаҳолату зулматга, адолатсизликка, нодонликка, хон истибдодига қарама=қарши қўяди. Шу боисдан шоир халқ ҳаётининг тараққиётида ва ўлка ободончилигида илм=фаннинг роли ҳақида гапирар экан, уни миллатни жаҳолатдан қутқарувчи бирдан=бир халоскор деб билади, уни эса жаҳолат ва хон истибдодининг йўқотилиши, жамиятнинг туб ўзгариши билан боғлайди:

Топар эркан қачон, ёраб, ҳаёти жовидон миллат?
Топиб илму ҳунар бирла маорифдан нишон миллат?
Фидо миллат йўлига молу жон этмак керак, ҳар ким -
Бўлай деса, агар авлоди машҳуру жаҳон миллат.
Очиб ҳар бир саридан мактабнинг унвонин айлаб чўх,
Тараққий айламасми ўқубон беҳадди сон миллат?
Бу янглиғ олам аҳлидин кейин қолмай юриш айла,
Аваз бўлғай уёниб жомкору комрон миллат².

Бу мисраларда Аваз Ўтар ўғли илм=фаннинг тараққиётини ҳуррият, эркинлик, озодлик билан зулматнинг емирилиши, хон истибдодининг тугатилиши билан боғлайди. Мантиқан шуни айтиш мумкинки,

¹ Аваз. Сайланма. Т.; 1984; 12= бет.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 19= бет.

бунда шоирни мактаб ва ўқиш=ёзишни ўрганиш "нодонликни, жаҳолатни барбод этувчи" восита, деб тушуниши характерлидир.

Қаю миллатга биздек гар насими, инқироз етса,
Анга, албатта, мустаҳкамлик ижод этгуси мактаб.
Бу не навмидликдур?! Мактаб очсак, оқибат бизни,
Арўси ком ила мақсудга домод этгуси мактаб¹.

Демак, ўзи яшаётган ижтимоий ҳаётда пайдо бўлаётган илм=фан ва техника янгиликларини ёшлар ўртасида тарғиб қилиш Аваз Утарнинг маърифатпарварлик руҳидаги шеърларида ранг=баранг шаклларда намоён бўлади. Жумладан, шоир "Тил" шеърида тил ва тафаккурнинг баъзи умумий масалалари тўғрисида фикр юритиб, тилга ижтимоий ҳодиса сифатида қарайди ва ёшларни "ғайри тилни" ҳам ўрганишга чақиради:

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситаи робитаи оламиёндур.
Ғайри тилини саъй қилинг билгали ёшлар,
Ким илму ҳунарлар билонки олдин аёндур¹.

Аваз Утар ўғли "Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур" мисрасида "эмди" сўзи орқали ўзбек халқининг маданий тараққиётида қардош халқлар маданияти ва ижтимоий=тарбиявий фикрининг ижобий таъсирини алоҳида таъкидлайди. Шоир "ғайри тили"ни билиш - илм хазинасини ўрганиш, фикрий уйғониш, ўз инсоний ҳақ=ҳуқуқини англаш ва ҳимоя қилиш унун ҳам восита, деб уқтиради:

Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайрат этинг фойда кондур.
Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Онда ўқуғонлар бори яктойи замондур.

---

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 21= бет.

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 21= бет.

Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидан они бағри тўла қондур¹.

Бу ерда Аваз Ўтар ўғли тил билишни "кони бойлик" топиш билан бараварлаштиради, "ғайри тилини" билгувчилар замонасининг илғор кишилари бўлишини таъкидлайди.

Қизиғи шундаки, худди шу мавзу ва ғоя XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган Озарбайжон маърифатпарвари Саид Азим Ширвонийнинг "Уч тил" ва "А.С.Пушкин" дейилган ғазалларида янада равшан ифодаланган:

Забони руси асан етмах тағриру таҳрира,
Агарчи хейли заҳматлар чакиб ҳар орифу дона.
Вали бу ахиринча дафъада бир афса ху акмал,
Лисану ҳам луғати - руси етди тазадин еҳе².

Татар маърифатпарвари Галиаскар Камолнинг қуйидаги мисралари ҳам мазмун ва ғоя жиҳатидан бир-бирини тўлдирувчи яхлит бир маърифий-педагогик асарлардандир:

Узимизнинг наданликни сизмак керак,
Шул наданлик дошманни бизмак кирак.
Уйда ятти эш тугмади, ҳам тугъмайдыр,
Ғийлет ичен Аурупаны чизмак кирак³.

Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-тарбиявий мавзуларда ёзган "Хуррият", "Тил", "Уламоларга", "Мактаб", "Топар эркан", "Эй Аваз" сингари асарлари ўз халқига, ватанга хизмат қилиш руҳи билан суғорилгандир. Унинг Ватанга бўлган муҳаббати меҳнаткаш халқ манфаатларини кўзлаб жамиятнинг ижтимоий тузумини ўзгартиришни жуда ҳам истаганлигида яққол сезилади:

---

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 21= бет.

² Саид Азим Ширвони. 2= жилд, Бакы, 1968, II3= бет.

³ Галиаскар Камол. Асарлар. 2= том, Казан, 1978, 256= бет.

Ватанпарвар фидойи фирқалар то бўлмайин пайдо,
На мумкин топмоғи ўлган танига тоза жон миллат?¹.

Демак, ватанпарвар, фидокор кишилар бўлмаса, халқнинг илм=маърифат нуридан баҳра олиши қийин. Шоир гарчи мавҳум ҳолда бўлса ҳам, "фирқалар" сўзи орқали халқ манфаатини кўзловчи идрокли ватанпарвар кишиларнинг етишиб чиқишига ишора қилади.

Аваз Ўтарнинг нуқтаи назарига кўра, ўзини халқ хизматига бағишлаган киши - ватанпарвар. Шоир "Хуррият" шеърида ўз халқи бахт=саодати йўлида жонини фидо қиладиган ва ёш авлоднинг жамиятда муносиб ўринни эгаллашига ҳар томонлама ёрдам берадиган саховатли, ҳимматли ва мард кишини ватанпарвар деб атайти. Аваз Ўтарнинг ўзи ҳам оташин ватанпарвар бўлиб, ўз ватанига замондошларининг орзу-истакларини амалга ошишини истардик. У ана шу мақсад ва гоёлар учун қуйидаги ўтли мисралари билан курашди:

Бу йўл азмида етмак истасанг мақсадга эй солиқ,
Қадам мардона қўйгил келса бошингга дағи офат².

Ёки:

Эй Аваз, оламда мақсуд истасанг,
Лаҳзае хоби фароғат айлама³.

Буларнинг ҳаммасидан келиб чиқадиган жулоса шуки, Аваз Ўтарнинг маърифий-тарбиявий қарашларида илм=маърифат тараққиёти зулмга жаҳолатга, нодонликка, хон ва Чор Русияси истибдодига қарши қаратилгандир.

Шу боисдан дадил айтиш мумкинки, Аваз Ўтар ўғли миллат, халқ ҳаётининг тараққиётида илм=фаннинг роли ҳақида гапирар экан, аввало маърифатни миллатнинг бирдан=бир халоскори деб тушунади. Шунинг учун ҳам шоир маърифатни, илм=ҳунарни хон ва чоризм истибдодининг йўқотилиши, жамиятнинг туб ўзгариши билан узвий равишда

¹ Аваз. Сайланма. Т., 1984, 19= бете

² Аваз. Сайланма. Т., 1984, 33= бет.

³ В.Мирзаев. Аваз Ўтар ўғли. ЎзССР"Фан", Т., 1961, 50= бет.

боғлайди. Авазнинг жамият тараққиётига ва инсон камолотига нисбатан тутган йўли ўз даври учун ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир. Шоир назарида илм ва маърифат фўқат шахс камолоти учунгина эмас, балки жамиятнинг умумтараққиёти учун ҳам зарурдир.

Аваз Утарнинг маърифий-тарбиявий қарашларида шахс камолоти ва унинг жамиятда тутган ўрни ҳақида гап кетаркан, шоирнинг тил ўрганиш хусусидаги фикрлари диққатга лойиқдир. Аваз Утар ўғли мураббий шоир сифатида инсон камолотининг ҳар томонлама мукамаллигини ўйлаган ижодкор. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, шоир илм=фан ва маърифат тараққий этган эл=юртлар борлигидан хабардор ва ўзи 1912 йилда Кавказ, Қрим, Бокуда бўлиб, Жалил Маматқулизода, Алиакбар Собир, Муҳаммад Ходи, Собир Тоҳирзода, Саҳҳат, Шоик, Алигулу Ғамгусор, Ҳожи Сеид Азим Ширвоний каби Озарбайжон маърифатпарварлари билан яқин мулоқотда бўлган эди. Шундан бўлса керакки, Аваз Утар ўғлининг "Мактаб" ва "Тил" маърифий=дидактик асарлари Алиакбар Собирининг "Орзу", "Ота насиҳати", "Муаллимлар съезди" асарлари билан мазмунан муштаракдир. Шу жиҳатдан Алиакбар Собирининг қуйидаги байтларини келтиришни зарур топдик:

Ей давлатимин заволы оғлум!
Ей башы ағыр балолы оғлум!
Ей мактабу дарсин ашинаси,
Ей риштейн - елм мубталоси...¹

Ёки:

На дарс олайды, на мактаб, на елму санъат олайды!
На дарса, мактаба, елма, филана ҳажат олайды!
На дафтара, чалама, қагаза бу рағбат олайды².
На сандали, на гарандаш, на ловҳу миз, на табошир,

---

¹ Мирза Алиакбар Собир. Хопхопнама. Бакы; 1967, 166= бет.

² Уша жойда, 166= бет.

Ва яна:

Ташкил едажаклар кишилар мактаби - нисван,
Гызлар охуйуб жумла шарафдар олажакдыр.
Ҳар шаҳрда бир мактаби - санъат ачажаклар,
Огланлар алыб хандаса, меъмар алажакдыр¹.

Аваз Ҷтарга замондош татар маърифатпарвари Мажид Гафурийнинг "Айда қизим, мактапка!" ғазали ҳам ҳамоҳанг бўлиб, шоир фарзандини мактабга даъват этиб, етук инсон бўлиб шаклланишининг омили илмда эканини уқтиради:

Кузенг оч, матур қизым, ятма инде, тор, қизым,
Син бит минем куз нурым, айда, қизым, мактапка.
Утмасен гомренг арам, уқып, қизым, бул одам,
Уқып қына кеше бул, айда қизым, мактапка.
Тарбияле қыз бала инг қадерле санала,
Алмашынмас дуняга, айда, қизым мактапка².

Кўринадикки, озарбайжон, татар ва ўзбек маърифатпарвар шоирлари асарларидаги ёшларни илм эгаллашга даъват этувчи маърифий-дидактик ғоялар туркий халқларнинг маърифатпарварлик ҳаракатининг ўзига хос солномасидир. Чунки Гурбатнинг (1850-1918) "Гимназия", Камийнинг (1866-1923) "Гимназия хусусида", Абдулла Авлонийнинг "Мактаблар", Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг "Мактаб", "Ўқи!", "Илм иста", "Китоб", "Қалам" сингари маърифий-дидактик асарларидаги ғоялар бир-бирига яқин туради ва деярлик бир даврда майдонга келган.

Юқорида зикр қилинган маърифий-дидактик асарлардан фарқли ўлароқ Хоразмда бевосита Аваз Ҷтар таъсирида болаларни мактабга боришга, илму урфондан бохабар бўлишга чорловчи янги асарлар май-

¹ Мирза Алиакбар Собир. Хопхопнома. Бакы, 1967, 97= бет.

² Мажит Гафур. I-том, Шыгирлар ҳам масаллар. Қазан, 1980, 128= бет.

донга келади. Шу жиҳатдан қараганимизда, Фақирининг "Янги мактаблар" асаридаги қуйидаги маърифий-дидактик ғояларни эслайлик:

Билингким, тоза даврон жарчисидур янги мактаблар,

Жаҳолат қасрини ҳам бузғусидур янги мактаблар.

Агарчи мадрасалар, фисқу бидъатга макор эрди,

Вале илму ҳунарлар партавидур янги мактаблар.

Ҳн-ҳн беш йил ўқубон ҳам ёзолмас эрди ўз исмин,

Ҳн ойда бас, саводхон этгусидур янги мактаблар.

Бизим бечора мазлум халқ билмай сарнигун эрди,

Агар қулфи дилини очғусидир янги мактаблар.

Фақирий, эмди келмиш фақр элининг даври даврони,

Шу даврон мадҳини ҳам битгуси янги мактаблар¹.

Мутриб Хонахаробий Аваз Ҳтар ўғли изидан бориб ўзининг маърифий=дидактик шеърида мактабда бериладиган таълим=тарбиянинг аҳамиятини, бу иш билан шуғулланадиган муаллимларнинг "илм аро якто", саводхон, маданиятли кишилар эканлигини алоҳида уқтириб, ёшларни илм олишга чорлайди:

Илм аро якто муаллимлар келиб,

Жаннатасо янги мактаблар очиб,

Ёшларни тарбият бирла мудом,

Айлади ҳар бирини олий мақом...

Эй халойиқ, бўлса фарзандинг агар,

Бер муаллимга ани қилмай ҳазар².

Чокар "Ўқув" асарида мактабнинг афзаллиги, илм олиш, маърифатни эгаллашга чақирӣқ ғояларини тарғиб қилади:

Биза бўйла эзилмаклик қайғу=аламлар жаҳлимиздандур

Ўқусак илм олур эрдик, биз ҳам оламда армонсиз.

Беринг фарзандингиз мактабга Чокарни сўзин тинглаб,

---

¹ Фақирий. Шеърлар. Т., 1972, 14= бет.

² "Ҳоразм хабарлари" рўзномаси, 1921 йил 26 сентябрь.

Жаҳонда яшай олмас ҳеч миллат илму урфонсиз¹.

Шоир Аҳмаджон Табибийнинг қуйидаги маърифий-дидактик мазмундаги мисралари ҳам **ҳаракатли**дир:

Кимдаким аҳли жаҳондин бор илму маърифат,
Қилғусидур они бархурдор илму маърифат.
Маст эсанг субҳу масо оламида нодонлиғ билан,
Қилғуси ондин, сени ҳушёр илму маърифат².

Юқоридагилардан шу нарса аниқ кўринадики, туркий халқларнинг ижтимоий тараққиётини зийраклик билан қуватиб борган Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-дидактик қарашларида озарбайжон ва татар маърифатпарварлари билан муштараклик ва умумийлик мавжуддир. Шуниси ҳарактерлики, Аваз Ўтар ўғли қаламига мансуб "Мактаб", "Тил", "Уламоларга", "Топар эркан", "Ҳуррият" сингари маърифий-дидактик асарлар Хоразмда маърифий-педагогик фикрларнинг шаклланиши ва тараққийсида чинакам амалий аҳамият касб этди. Натижада, Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик ғояларининг қонуний давомчиси бўлган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, А. Авлоний, Сўфизода, Фитрат, Чўлпон, Боту, Табибий, Баёний, Фақирий, Мутриб, Девоний, Чокар, Саф Муғанний сингари забардаст маърифатпарвар шоирлар мактабларда берилган таълим-тарбия масалаларини янги шароитда ривожлантирдилар ва давр нафаси билан бойитиб бордилар.

Надоматлар бўлсинким, халқ эъзозига сазовор бўлган Аваз Ўтар ўғлининг ҳаёти ва ижоди ҳали мактабларимиз учун нашр этилган "Ўзбек адабиёти" дастуридан³ (5 соат ажратилган) ва дарслик-

¹ Чокар. Югурма. Хива, 1923 йил, 24= бет.
² Табибий. Танланган асарлар. Т.: 1968, 17= бет.
³ Умумтаълим мактаблари дастури ўзбек адабиёти (У-ХІ синфлар учун), Тошкент, 1991. Умумтаълим мактаблари дастури ўзбек адабиёти (У-ХІ синфлар учун) Тошкент, 1992, Умумтаълим мактабларининг У-ХІ синфлари учун "Ўзбек адабиёти" предметидан тахминий режалаштириш ва тавсиялар (1993-1994 ўқув йили), Тошкент, 1993.

ларидан асосий ўринни олган деб бўлмайди. Аниқроғи, Аваз Ўтар ўғлининг етук ижодкор сифатидаги ўзига хос қиёфаси ва маърифатпарварлик руҳидаги асарлари ҳақида ўқувчиларга юзаси тушунча берилмоқда. Қолаверса, педагогика институтлари ва дорилфунунлар учун нашр этилган "Педагогика тарихи" дастурида^I ва шу асосда ёзилажак "Педагогика тарихи" дарслигида ҳам маърифатпарвар шоирнинг маърифий-педагогик гояларини умрбоқий қилган жиҳатлари педагогика назарияси ва тарихи нуқтаи назаридан кўрсатиб бериш назарда тутилмаганлиги ачинарли ҳолдир.

Бу мулоҳазалардан, ўзбек адабиёти ва педагогика тарихини ўқиштиш жараёнида Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-дидактик асарларидан имкони борича кенг фойдаланиш зарур, деган хулоса келиб чиқиши табиийдир.

Мактабларда ўтказган тадқиқот ишларимиз шуни кўрсатадики, назаримизда адабиёт дарсларида УП-Х синфларда Аваз Ўтар ўғлининг ҳаёти ва ижоди таҳлилига 5 соат ажратилади=ю, лекин ўрта мактаб ўқувчилари учун энг асқотадиган, тарбиявий жиҳати муҳим бўлган маърифий-дидактик мазмундаги асарларига кам тўхталинади. Дарвоқе, Аваз Ўтар ўғли ижодининг энг муҳим томонларидан бири ҳам унинг маърифий-дидактик қарашларида намоён бўлади.

Ана шуни назарда тутиб ушбу илмий тадқиқотда муаллиф ўзининг 15 йилдан зиёд иш фаолиятига, республикамиз мактабларидаги кўп-лаб ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчиларининг дарсларига кириб, машғулотларини таҳлил қилиш ва оммалаштириш жараёнида туғилган ибратли методик тажрибаларга асосланган ҳолда УП ва Х синфда "Аваз Ўтар ўғлининг ҳаёти ва ижоди"ни маърифий-дидактик асосда ўрганиш бўйича айрим йўл=йўриқларни беришни ўринли деб топди.

^I Педагогика тарихи (педагогика институтлари ва дорилфунунлари учун дастур). Тошкент, 1993.

Ўқитувчи УП синфда шоирнинг "Мактаб", "Тил" шеърини ўрганишни синфдан ташқари мустақил ўқиш учун берилган "Миллат", "Фидойи халқим", "Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ", "Топар эркин қачон?", "Ўламоларга хитоб" асарларини такрорлашдан бошлайди. Шоирнинг таржимаи ҳодини баён этганда, унинг маърифий-педагогик қарашларининг шаклланиши ва ривожланишига таъсир этган манбаларга ва асарларининг ғоявий мазмунига кенг тўхталади. Ўқитувчи ўтган дарсга қисқа яқун ясагач, янги мавзунини ўрганишга киришади. "Мактаб" ва "Тил" шеърини дастлаб ўқитувчи томонидан ифодали ўқиб берилади. Сўнг ўқувчилар ўқийдилар, кейин эса ўша асарларнинг матни устида иш олиб борилади: у таҳлил қилинади.

"Мактаб" ва "Тил" асарлари Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-дидактик ғояларини ифода этувчи асарларидандир. Шоир "Мактаб" шеърида ота-оналарга мурожаат этиб, ўз фарзандларини илму маърифат ва гўзал ахлоқ-одоб маскани - мактабга беришни тарғиб қилса, "Тил" шеърида эса халқлар дўстлигини улуглайди ва она тили, Турли хорижий тилларни тарғиб қилиб "тил фойдали кондир", дейди.

Ўқитувчи Аваз ўтар ўғли "Мактаб" ва "Тил" асарларида ёш авлод ва она тили истиқболи ҳақида уларнинг илм-маърифатли ва одоб ахлоқли бўлиши ҳақида ўйлаганини изоҳлайди. Ўқитувчи Аваз Ўтар ўғлининг "Мактаб" асарини таҳлил қилиш пайтида озарбайжон машҳур маърифатпарвар шоирлари Алиакбар Собирийнинг "Орзу", "Ота насиҳати", "Муаллимлар съезди", Ҳожи Азим Ширвонийнинг "Лозимдур", татар маърифатпарвар шоири Мажид Ғафурийнинг "Айда қизим, мактапка!" Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг "Мактаб", А.Авлшнийнинг "Мактаблар" асарларидан намуналар ўқиб бериш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, Аваз Ўтар ўғлининг "Тил" асарини ўрганиш жараёнида ҳам туркий халқлар адабиёти асарларидан фойдаланиш мумкин. Масалан, машҳур татар шоири Абдулла Тўқайнинг "Она тили" асари Аваз Ўтар ўғлининг "Тил"

шеъри билан ҳамоҳанглиги айтилади:

Эй азиз тил, эй гўзал тил, ота=онамнинг тили,
Дунёда кўп нарса билдим сен она тил орқали.
Аввало, бу тил билан онам бешикда куйлаган,
Сўнг узун тунлар бўйи бувим ҳикоят сўйлаган.
Эй она тил, ҳар замон бўлдинг мададкорим менинг,
Сен туфайли англатарман шодлигим, зорим менинг.

Ўқитувчи шундан сўнг дарсни савол ва топшириқлар орқали мустаҳкамлаш билан тугатади.

Умуман кузатишлар чоғида Хоразм вилояти Шовот туманидаги Э.Телман номли ўрта мактабнинг ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси Б.Отабоев, Хива туманидаги 10= ўрта мактабнинг ўқитувчиси Ш.Тоҳирова, Янгибозор Туманидаги 19= ўрта мактабнинг ўқитувчиси Ш.Саиджонова, Самарқанд вилояти Ургут туманидаги 17= ўрта мактабнинг олий тоифали ўқитувчиси Г.Файзиев, Жиззах вилоятининг Фориш туманидаги 15= ўрта мактабнинг ўқитувчиси И.Азимова, Тошкент шаҳридаги 73= ўрта мактабнинг ўқитувчиси С.Шермуродова сингари кўплаб ижодкор ўқитувчилар Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижодига тўхталганда, шоирнинг маърифий-дидактик қарашларини чуқурроқ ёритишга ва шу орқали ўқув материални моҳирлик билан ўқувчиларга етказишга мушарраф бўлганлигининг гувоҳи бўлдик. Ҳақиқатан ҳам УП-Х синфларда Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида ва шоир асарлари юзасидан мактаб ва синфдан ташқари машғулотлар ўтказилиши шоирнинг маърифий-дидактик қарашларини ўрганишни осонлаштиради, юқори синф ўқувчиларида эса маърифатпарвар шоирнинг бой адабий-маърифий меросига кучли муҳаббат ҳиссини уйғотади ва уларда илм=маърифатни, мактабни севиш, устозга ҳурмат, она тилини ардоқлаш ва гўзал инсонни одоб=ахлоқ туйғуларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

Х У Л О С А

Аваз Ўтар ўглининг маърифий-педагогик қарашларини таҳлил этиш шуни кўрсатадики, истеъдодли маърифатпарвар шоирнинг асарларидаги ижтимоий-сиёсий, ҳурфикрлик, маърифатпарварлик ғоялар, фикр ва мулоҳазалар шу қадар бой ва сермазмунки, улардаги маърифий-педагогик ғояларни ўрганиш фақат тарихий, илмий=педагогик жиҳатдан аҳамиятли бўлмасдан, балки кўпроқ амалий аҳамиятга эгадир. Айниқса, унинг маърифий-педагогик ғоялари Ўзбекистонда мустақил ҳуқуқий давлат қуриш ва миллий мактаб яратиш учун олиб борилаётган саъй=ҳаракатларимизда муҳим манбадир.

Аваз Ўтар ўглининг маърифий-педагогик қарашларини ўрганиш, биринчидан Ўзбекистон халқларининг ижтимоий- педагогик фикрлар тарихи фанини бойитади ва уни ўрганишда асосий манбалардан бири бўлиб қолди. Иккинчидан, ёшларни инсонпарварлик, адолатпарварлик, ростгўйлик, тенглик, тинчликсеварлик, илм=маърифатни севиш ва устозни ҳурматлаш, она тилини ардоқлаш руҳида тарбиялашга катта ёрдам беради.

Аваз Ўтар ўглининг асарларида ижтимоий тузум адолатсизлигини феодал-хонлик тартибларини, чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини кескин ошқора қоралаш, шахс камолоти ва эрк=ҳуқуқини улуғлаш, бундай эркинлик ва илм-маърифат учун кураш ғоялари етакчи ўринни тутади.

Шуни айтиш керакки, ижтимоий ҳаёт масалаларини туб моҳиятини тушуниб етмаган. Аваз Ўтар ўгли илм=маърифат орқали иқтисодий=ҳуқуқий масалаларни ҳам ҳал қилиш мумкин, деган фикрни билдиради. Шунинг учун ҳам унинг асарларида озодлик ва эрк йўлидаги кураш илм=маърифат учун кураш билан узвий боғланиб кетган. Бу ўринда шуни айтиш керакки, маърифатпарвар шоир дунёвий билимлар тараф-

дори бўлса=да, бироқ халқ таълимининг синфийлигини тушуниб етма-са ҳам, барибир, унинг маърифий=педагогик қарашлари ўз даври учун муҳим аҳамиятга эгадир.

Аваз Ҳтар ўғли илм=маърифат билан таълим=тарбияни узвий олиб қарайди. Халқни саводхон, ўқимишли, уларни илм=маърифат нуридан баҳраманд қилишдан асосий мақсад, уларнинг одобли, онгли ва идрокли бўлишини таъминлашдир. Шоир илм кишини ҳимматли, саҳоватли, меҳр=муҳаббатли, ҳар бир нарсага оқилона ва одилона қарашга ўргатади, халқпарвар, ватанпарвар, меҳнатсевар бўлиш руҳини сингдиради, дейди. "Мактаблар очиш иши шундай бир фаолиятки, - деган эди Аваз, - у халққа хизмат қилишга ўзини халқ, Ватан фарзанди деб ҳисоблаган ҳар ким ана шу олижаноб ишга ўзини бағишлаши керак, чунки мактаб халқни азоб=уқубатдан қутқаради". Шунинг учун ҳам "Балойи ҳаҳли нодонликни барбод этгуси мактаб", деб ёзади шоир. Шоирнинг, эрк, илм=маърифат ҳақидаги эзгу орзулари, халқни бидъат ва жаҳолатдан халос қилиши ҳақидаги эркин фикрлари 1920 йилда Хоразм ниқилобидан кейин тўла рўёбга чиқди. Шоирга бу озодлик нури балқиганини кўриш насиб этмади. Бироқ, Аваз Ҳтар ўғли унга ишонч ҳосил қилиб, шундай бахтиёр кунларда халқ хотирасидан унутилмаслигини, унинг дили ва иродасида абадул=абад яшажагига комил ишонч билан қараган эди: "Мени ёд этгай авлодим, мозоримни ўраб гулдин..."

Дарвоқе, халқпарвар, маърифатпарвар шоир Аваз Ҳтар ўғли янглишмади. У орзу қилган, уни ва халқини ардоқлайдиган мустақиллик, озодлик ва ҳур замон келди. У элимизнинг севимли шоири бўлиб қолди.

ИККИНЧИ БОБ. АВАЗ ЎТАР ЎГЛИНИНГ АХЛОҚИЙ=МАЪРИФИЙ
ҚАРАШЛАРИ

I= §. Аваз Ўтар ўглининг ахлоқий тарбия
тўғрисидаги фикрлари

Аваз Ўтар ўглининг ахлоқ ва ахлоқий тарбия муаммоларига бағишланган қарашлари унинг ўтмишдошлари Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Бакр ал-Хоразмий, Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замаҳшарий, Юсуф Саккокий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Пахлавон Маҳмуд, Ҳайдар Хоразмий, Алишер Навоий, Ҳофиз Хоразмий, Муҳаммадниёз Нишотий, Роқим, Мунис, Огаҳий ва бошқа қомусий олиму шоирларнинг фалсафий-ахлоқий ва дидактик қарашларига асослангандир.

Шуни айтиш керакки, Аваз Ўтар ўгли ахлоқнинг жамиятда, кишилараро муносабатда тутган ўрнини тўғри тушунишга интилади. Авазнинг тушунишича, ахлоқ кишиларнинг амалий фаолияти, тафаккури билан чамбарчас боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан ёндошиб у ахлоқ муаммоларини ижтимоий=сиёсий ва ҳурфикрлилик масалалари билан бир қаторда кўради ва шу ақидага қатъий амал қилади.

Аваз Ўтар ўгли гарчи ахлоқшунослик соҳаеида махсус рисола ёзмаган бўлсада, узининг маърифий=дидактик асарларида ахлоқ-одоб ва ахлоқий тарбиянинг жамиятда, кишилараро муносабатда тутган ўрнига тўхталиб, у инсоннинг ижобий ва салбий хислатларини бирма=бир таъриф этади. Маърифатпарвар шоир инсондаги яхшилик, ростгўйлик, олижаноблик, мурувват, меҳр=шафқат, дўстлик ва жамоатчилик қари фазилатларни улуглайди. Шу фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ҳар бир инсон ҳар бир нарсага қодирлигини, ўз эди ва юрти учун беқиёс наф келтириш мумкинлигини алоҳида таъкидлайди. Маълумки, ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий

сингари қомусий олимлар инсоннинг ҳар томонлама камол топишида уч нарса, (ирсият, муҳит, тарбия) асосий ва етакчи роль ўйнайди, деб изоҳлаб келганлар. Шунини айтиш керакки, Аваз Ўтар ўғли эса кишиларнинг баъзи туғма хусусиятлари ва қобилиятларини тан олса ҳам, инсон ёшлигидан атроф=муҳит ва кўпчилик, яъни жамоанинг таъсирида эгаллайдиган ижобий хислатларни алоҳида таъкидлайди. Бунинг учун киши ёшлиқдан ярамас қилиқларни эгалламаслиги учун, яхши фазилатли ва илм=маърифатли кишилар орасида тарбия кўриши лозим. Унга кундалик ҳаётни, турмуш иқир=чиқирларини ўргатиб бориш ва уни ёмон ҳамда қўпол гапларни эшитишдан сақлаш зарур, дейди.

Лекин булардан қатъи назар, Аваз Ўтар ўғли феодаал - хонлик жамиятида аслзодаларнинг насл-насаби ва мол=давлати кишининг хулқий қоидаларини белгилаши оқибат-натижасида "олий насаб"лар орасида инсонийлик фазилатларидан маҳрум димоғдор, нодон, жоҳил, одобсиз ва ҳеч нарсага уқувсиз кишилар кўпчиликни ташкил этишини кескин қоралайди:

Фалони гарчи вўп олий насабдур

Вале нодону жоҳил, беадабдур¹.

Демак, ҳақиқатан ҳам Аваз Ўтар ўғли яшаган даврда кишининг маънавий ва хулқий сифатлари, туғма қобилияти ва малакалари тан олинмасдан, балки биринчи навбатда насл=насаби ва мол-давлати, жамиятда тутган мавқеи инобатга олинган. Шоир бундай ярамас одатларни бутунлай инкор этади ва аслзодаларнинг ахлоқсизлигини қаттиқ танқид қилади:

Қилмағайлар они одамдин ҳисоб аҳли замон,

Бўлмаса киссасида бир кишининг нуқрау зар².

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 10= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 152= бет.

Шунинг учун ҳам Аваз Ўтар ўгли жамиятдаги тенгсизликка, адолатсизликка ва ахлоқсизликка қарши курашни ўзининг асосий мақсади, деб билади:

Эй Аваз, қил жидду жаҳд сен эл билан шому сабах,
Қолмагай оламда бору хону харомзодалар¹.

Шоир кишиларнинг инсоний қадр=қиммати унинг насл=насабига ва мол=мулкига қараб баҳо берилишини ахлоқ нуқтаи назаридан баҳолаб, "Эй кўнгил, дунё ишини кўр: Хумо Қуруқ суяк ейди=ю, пашша кўплаб асал, қанд ва парвардадан озиқланади", - дейди:

Кўр чарх ишини, эй кўнгул, еб фатм қоқин, ваҳ, хумо,
Ер борхо шаҳду шакар, қанд ила печакни магас².

Айни пайтда Аваз Ўтар ўгли баъзилар адолат ниқоби остида тубан ва ярамас ишлар билан шуғулланадилар, дейди. Адолатсизлик деганда, шоир жабр=зулм, зўравонлик, инсон қадр қимматини таҳқирлаш, бошқаларни эзиш ва шунга ўхшаш ярамас иллатларни тушунади ва адолатпарварман деб даҳолик даъвосини талаб этаётган кимсаларнинг кирдикорларини кескин фош этади:

Эй олами вожун аро ором суранлар,
Сизлардек дахи бормудур ажком суранлар.
Афъоли хабиса била анвои хасосат,
Даъвои доҳолик қилиб айём суранлар³,

Аваз Ўтар ўгли адолат ва тенглик тушунчасини мамлакатнинг гуллаб=яшнаши, халқнинг фаровонлиги ва бахт=саодатга эришуви билан узвий боғлаб, ахлоқий нуқтаи назардан баҳолайди. Шунингдек, шоир шу ахлоқий нуқтаи назардан тегишли хулоса чиқарган ҳолда эса жамиятдаги кишиларни тутган ўрнига қараб қарама=қарши гуруҳларга - меҳнаткаш халққа ва бошқалар ҳисобига роҳат=фароғатда яшовчи те-

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 20= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 176= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 20= бет.

кинхўрларга ажратади:

Бировлар бўлиб эл аро аржуманд,
Бировлар ҳамиша чекар кўп азоб^I.

Зероки, Аваз Утар ўгли адолатни, яхшиликни, яъни инсоний фазилатни амалга оширилишидаги восита деб тушунади. Шоир шу маънода адолатни жабр=зулмга қарши қўядилар ва у адолатни инсон ақли, қобилияти ва озодликка интилиши билан боғлайди. Шунинг учун ҳам Аваз адолат ҳақида фикр юритар экан, у кишиларни бир=бири билан тенглик асосида инсоний муносабатда бўлишга ва бир=бирларига яхшилик кўрсатишга, бошқаларнинг эрк-ҳуқуқини суиистеъмол қилмасликка ва бировларга зиён-заҳмат етказмасликка ундаб, уларни инсофу диёнатга чақиради:

Ёмонларнинг ёмони ондоқ одамдур жаҳон ичра,
Йироқ ўлғуси то ўлгунча инсофу диёнатдан.
Олиб мазлумлар молини юз минг зулму кин бирла,
Қилур бенохумон хавф этмайин явми қиёматдин².

Аваз Утар ўгли жамиятда ҳақиқий адолат ўрнатишни кишилар ўртасида тенглик ҳукм сурганда, жабр=зулм ва истибдоқнинг барча шакллари йўқ бўлгандагина тўла амалга ошиши мумкин деб тушунади. Шу ғоя йўлида у астойдил курашади, хон ва ҳукмрон доиралар томонидан бир неча марта оғир жазога маҳкум этилади. Лекин инсонпарвар шоир ўз эътиқоди ва ҳақ йўлидаги курашидан, ҳурфикрлилик ғоясидан асло қайтмади, шу йўлда ўз ҳаётини фидо этди.

Аваз Утар ўгли эътибор берган ахлоқий тушунчалардан яна бири с а д о қ а т д и р . Шоир дўстга садоқатли бўлган киши ўз мақсадига етиши мумкинлигини таъкидлаб, бунинг асосий мезони аҳдувафо ва ор=номусдир, дейди:

---

^I Аваз. Сайланма, Тошкент, 1984, 20= бет.
² Аваз. Сайланма, Тошкент, 1984, 20= бет.

Ҳар одамнинг талаб йўлида гар ихлоси комилдур,
Гумонсиз жумлаи мақсуд бирла коми ҳосилдур.
Мурод шоҳидининг васлига сирқ аҳли восилдур,
Садоқат файзини билган киши донову оқилдур¹.

Аваз Утар ўели садоқат, ҳақиқий дўстлик ҳақида фикр юритар экан, ўзаро ҳурмат ва ишонига катта баҳо беради. Ҳақиқий дўст кишининг ёмон одатлардан фориғ бўлишида, камчилик ва нуқсонларини бартараф қилишида ёрдам беради. Агар дўстдан фойда бўлмаса, душмандан (фақат) ғаразликни ва ҳасадни кутиш мумкин, чунки душман кўп ҳолларда, одамнинг камчилигини юзига дўстона кўрсатмай, аксинча, уни бегоналар олдида мулзам қилишга интилади. Шунинг учун ҳам шоир ёшларга хушхулқ бўлиб, ақлли, доно ва содиқ дўстларни кўпайтиришни маслаҳат беради:

Айла яхши бирла суҳбат, эй Аваз,
Токи топгайсан саодат, эй Аваз.
Дўстларим бўлсин десанг аҳли жаҳон,
Хулқи хушликни қил одат, эй Аваз².

Аваз Утарнинг ўзи ҳам сўзига қатъий амал қилиб, "Қора юзли шармандалар" билан алоқада бўлмади, пок ва виждонли оддий фуқаролар ҳамда илм аҳллари ва фозиллар билан дўстликни давом эттирди. Уларнинг дўстлигини қадрлаб, ўз ватанига, халқига, санъат ва илм=фа аҳлига содиқлик билан яшади:

Билмай ағёру сияхрўга анису ҳам жалис,
Доҳили вафоу донишу ирфон эдим³.

Аваз Утар ўғли дўстликнинг юксак кўриниши "улфат бўлиб, бу

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 286= бет.

² Аваз. Танланган асарлар. ЎзССР "Фан" нашриёти, Тошкент, 1951, 47= бет.

³ Айёмий. Ут чақнаган сатрлар. Тошкент, Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 167= бет.

хислат бир=бирига ёрдам берувчи, ҳамфикр кишиларга насиб этади"¹, дейди. Агар хушёр бўлсанг, инсоний ҳислатга эга бўлмаган нодон ва димоғдор улфатлардан алоқангни тезда уз дейди: "Эй дил, агар хушёр эсанг, ул хайлдин улфатни кас"². Шунинг учун бўлса керак, шоир ҳақиқий дўстни душмандан фарқ қила билишда ёшларни зийракликка чақиради:

Агар ҳар ким сони севмас эса, борми онинг сори,
Десангким етмасун ўзга бировдин ранж ила озор.
Агар бир маҳфил ичра бир кишини дўст этсанг фарз,
Вале фарз айла онда душманинг ҳам бордурур бисёр³,

Шоирнинг фикрича, ҳаётда ҳақиқий дўстдан ташқари сохта дўстлар ҳам учраб туради. Шунинг учун Аваз Ўтар ўгли дўст танлашда жуда эҳтиёт бўлишни, инсонни бирданига билиб бўлмаслигини уқтиради. Киши ҳамма вақт ҳақиқий дўстни душмандан ажрата билиши даркор. Ҳаётда шундай сохта дўстлар учрайдики, бировдан фойда олиш эвазига бойликка учиб, у билан яқинлашишга, дўст бўлишга интилади. Шоир агар ақлли ва хушёр бўлсанг бундай оқибатсиз ҳавойилар билан ҳечам дўстлашма, дейди:

Муддаийлар хайлига бу даҳри бевунёд аро,
Оқилу хушёр эрсанг бўлмағил, эй ёр, ёр⁴.

Ёки:

Эй дўстлар, даҳр аҳлига ҳамроҳу ҳамдам бўлмангиз,
Ҳамроҳу ҳамдам демайин, бал ошно ҳам бўлмангиз⁵.

Аваз Ўтар ўгли ақлли, хушахлоқли одамни нодон билан улфат ва ҳамсуҳбат бўлгандан кўра, зиндонда ўтирганини афзал кўради ва

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 24= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 176= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 326= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 156= бет.

⁵ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 77= бет.

ёшларни ёмон ҳулққа юз бурмасликка чақириб, уларни ҳар хил ярамас одатлардан сақланишга ва нодонлар билан суҳбат кўрмасликка чақи-
ради:

Оқил кишига яхшидур зиндонда сокин бўлғали
Ўлтурғанидин ҳамдаму дамсиз ўлуб нодон ила¹.

Шоир пасткаш, нокас, баҳил, хасис кишига яхшилик ва мурувват қилсанг, аксинча нонкўрлик қилиб ўзингга ёмонлик бўлиб қайтиши мумкинлигини уқтиради:

Гумонсиз ушбу олам мулки аҳбоб,
Саросар меҳнату ранжу анодур
Агар бор эрса ҳушинг қилма рағбат,
Ки ондин бошинга офат келодур².

Шунинг учун ҳам Аваз Ўтар ўғли пасткаш, нокас, баҳил, ҳасадчи, ғийбатчи кишилар билан ҳамсуҳбат бўлганда дилдагини очиқ-ошкор қилмасликни маслаҳат беради. Шоир бундай кишиларни ёмон ҳулқли эканлигини айтиб, у бўлиб ўтган воқеаларни ростдир, ёлғондир ёки бўхтондир гапирмаслик керак, дейди. Демак, ғийбатчидан ақл=хушли одам ўзини олиб қдчиши керак, дея шундай хулоса чиқаради:

Анго дил бермангизларким, ҳамиша -
Иши бедоду зулм ила жафодур.
Кишиким оқилу ҳушёр бўлса,
Ҳазар қилғучи ондин борходур³.

Шоир нодон дўстинг бўлса, бу душманингдан ҳам хавфлидир, у ўзини сенга яқин тутиб, аста=секин ички сирларингни билиб олади, кейин эса турли уйдирма гавлар тарқатади, дейди: "Басе аъло қилур розим фишо оҳиста-оҳиста"⁴. Шунинг учун эй дўстим қулоқ сол:

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 32= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 167= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 167= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 43= бет.

"Сенга яширин сир айтай, бу бир кун сенга асқотади, сени қўллайди", деб уқтиради:

Айтайин асрори хафо сомеъ ул,
Ким ванго бўлғусидурур дастгир¹.

Аваз Ўтар ўгли кишиларни дўст=иноқ бўлиб яшашга даъват этар экан, дўстлар орасига нифоқ солиб, "адоват ва душманлик уруғини сочувчиларни ўша ахлоқсиз шармандалар"², дейди.

Оқорида айтилганидек, Аваз Ўтар ўгли аҳду-вафо тушунчасини ўзига хос равишда талқин қилади. Унинг талқинида бу фақат ваъдага вафо қилиш маъносида ишлатилмасдан, балки ишқ=муҳаббат бобинда вафо кишиларнинг ўзаро ёрдам қоидаларига амал қилишини ҳам билдиради. Шоир ҳамсуҳбатига қарата ўз ҳаётий тажрибасига таяниб ҳамisha менинг хислатларим вафою меҳр ва садоқат бўлди, Шунинг учун муҳаббатда баркамолликка етдим, дейди:

Вафою меҳр эрур борҳо ҳисол манга,
Нетонгки, етса агар ишқ аро камол манга³.

Аваз Ўтар ўгли икки жинс ўрғасидаги ишқий муносабатларга тўхталар экан, ошиқ=маъшуқнинг масъулияти ва бурчи аҳдига вафо қилиш қанлигини қатъий уқтиради:

Вафо қилмақ экан ошиққа пеша ишқ бобинда,
Ҳамул мазмунни мен кўрдим вафо аҳлин китобинда⁴.

Аваз Ўтар ўгли ўзининг ахлоқий қарашларида севги ва вафони кенг маънода тушунади ва унга ўта масъулият билан ёндошади. Шунинг учун ҳам у ёшларни ишқ билан, бировнинг ҳаёти ва тақдири билан ўйнашмасликка, ортиқча ҳиссий лаззатланишга берилмасликка даъват

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 291= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 48= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 30= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 30= бет.

этади:

Эй кўнгул, ишқ ўйнамоқ қилма хаваским борҳо,
Ишқнинг охирида сани расвойи даврон айлагай¹.

Шоирнинг уқтиришича, ишқ-муҳаббатга мубтало бўлган кишига ҳеч қандай даво йўқдир, фақат унинг ҳолига севикли ёрнинг ширин каломи ва аҳду вафоси маҳкам бўлишининг ўзи кифоядир:

Ранжуру ишқ бўлгон улусга илож йўқ,
Шафқат аларни ҳолига қилмоқ савоб экан².

Ишқ=муҳаббат кишидан кеча=кундуз ранж ила поклик билан меҳнат қилишни талаб этади. Шунинг учун ҳам шоир айрилиқ туни ҳар қанча чўзилса ҳам оқибатда ширин висол тонгига айланади, ҳеч ғам ема, дейди:

Ҳар кишиким, агар муҳаббат истаса олам аро,
Кеча=кундузларда чексун ранжу меҳнат бешумор³.

Топғуси тадбил суҳби васл бирла оқибат,
Нечаким тул ўлса гар ҳам шоми ҳижрон, ғам ема⁴.

Аваз Ўтар ёшларга қарата агар ҳамиша олам севгиси шодлигини истайдиган бўлсанг, ишқ=муҳаббат бобида машаққат чек, чунки гулшанда гул тиканга пайванд қилингандир, дейди:

Ўйқи, истарсан давомат дахр ишқи беҳжашин,
Чек миҳан, гулшанда гул пайванд бўлмиш хорға⁵.

Шоир ёшларни ишқ=муҳаббатдан чекиниш ва вафосизлик қилмасликка чақираркан, бунинг оқибатида ёвузлик, фаҳш ва бошқа ахлоқсиз ишлар келиб чиқиши мумкин деб огоҳлантиради, шу билан бирга

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 102= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 125= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 158= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 34= бет.

⁵ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 47= бет.

ҳақиқий ишқ=муҳаббат ва оилавий ҳаёт учун курашмоқ зарурлигини қатъий таъкидлайди:

Оқил эрсанг, асли ишқ ичра кириб,
Нотавону бенаволиғ айлама¹.

Шоирнинг назарида поклик, икки ёш қалбнинг муросаю-мадораси, самимий муносабати оиланинг бахт=иқболи, тинч=тотувлигини ва мустақамлигини таъминловчи омилдир:

Қай иш аро жонининг розилигин қилса қиёс,
Албатта ул ишни қилур ишқ аҳли юз минг жон ила².

Ҳар ошиқеким, ишқ аро бўлса ҳамиша покбоз,
Албатта бўлғай ёридин топиб муродин сарфароз³.

Аваз Ўтар ўғли севги вафо ва оилавий турмуш масалаларига жиддий эътибор берибгина қолмасдан, балки ёш келин=куёвни аҳиллик, самимий меҳмоннавозлик адабига ва одамшавандаликка ҳам чақиради:

Келди, эй кўнгул, истаб бизни яхши меҳмонлар,
Дилбари муҳаббатлик, маҳваши қадрдонлар⁴.

Шундай қилиб, Аваз Ўтар ўғлининг аҳду-вафо ва ишқ=муҳаббат тўғрисидаги фикрлари ожир=оқибатда ёшларни бахтли ва саодатли қилишга қаратилгандир. Шоир ишонч билан ҳар бир ишқ=муҳаббатда садоқатли бўлса, албатта саодатли қисмат уни кўзлаган мақсадига етказди, дейди:

Ҳар кишиким ишқ аро бўлса агар собитқадам,
Комиға еткурғай они бахти маймун оқибат⁵.

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 34= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 32= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 81= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 153= бет.

⁵ Аваз. Сайланма, Тошкент, 1984, 181= бет.

Аваз Ўтар ўгли ишқ=вафо масалаларини маънавий-ахлоқий нуқтаи назардан ҳал этишда ифбатни асосий мезон қилиб олади. Шоир ифбат деганда кишининг ортиқча ва кераксиз нарсалардан ўзини тийишни, ўз ҳиссий қувватларини ақл орқали идора қилишини тушунади. Унинг тушунишича, ифбатнинг турларига фаросат, хушхулқ, ҳаё, яхшилик, ростгўйлик, қаноат, эзгулик, ҳиммат, мурувват, саҳоват, виқор (иззатнафс) ва бошқалар киради. Демак, Аваз Ўтар ўгли ифбатни ижтимоий=сиёсий ва маърифий-ахлоқий аҳамиятга эга, жамиятнинг тартибини сақловчи қўриқчи хислат деб тушунадики, бу жиҳатдан унинг муаммони чуқур илмий=назарий даражада англаганини кўрамиз.

Аваз Ўтар ўгли инсоннинг маънавий қиёфасини, хулқ=атворини яхшилик ва ёмонлик тушунчалари билан белгилайди. У яхшиликни замондошларига нисбатан кенгроқ маънода, яъни фақат инсонда тарбия, билим, турмуш тажрибалари орқалигина яхшилик таркиб топади, деб тушунади. Шунинг учун ҳам у яхши инсонлар суҳбатини эшитиш кони фойда эканлигини, яхшилар билан яқин бўлган киши эса бахтиёрликка эришади, ёмонлар билан яқин бўлган киши надоматга қолади, дейди:

Вале нодону жоҳил, беадабдур,
Адабдур издиёдбахшииззат¹.

Аваз Ўтар ўгли ёшларни яхши инсоний фазилатлар билан камол топишга даъват этаркан, аввало хулқ=атворини яхшилаш лозимлигини уқтиради:

Аваз истар эрсанг мақсадга етмак,
Бори феъли ёмонинг яхшироқ эт².

Аваз Ўтар ўгли яхши хулқ=атворни тарбиялашда кексаларнинг

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 332= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 192= бет.

ҳаётий тажрибаси муҳим аҳамият касб этишини таъкидлаб, ёшларни улардан ибрат олишга чақиради:

Ҳар ишни айлар бўлсангиз, айлангки тадриж ила иш,
Оқил кишилар қилмағай ҳаргиз шитоб эй дўстлар¹.

Аваз Ўтар ўғли яхши хулқ=атвор тушунчасини тавозе ва камтарлик, ҳаққонийлик ва яхшиликдан иборатлигини уқтириб, тавозе ва камтарлик кишини маънавий дунёсининг зийнати эканлигидан дарак беради, дейди:

Сарбаланд ўлғусидур пастфёъллик қилғон киши,
Кимки кибр ила сарафроз ўлса, бўлди сарнигун².

Шунинг учун ҳам Аваз Ўтар ўғли ёшларга хитоб қилиб, худбинлик, такаббурлик, мағрурлик, кибрни тарк этиб, оддий камтар кишилар орасига киришни ва инсонга хос фазилатларни ўрганишга чақиради:

Эй ғаний, кибр ила нахват таркин айлаб ихтиёр,
Оқил эрсанг, кир диёри фақр аро кошона тут³.

Шоир мағрурлик, гердайиш ва худбинлик кишини гўзал инсоний фазилатлардан узоқлаштиради, бу шайтонга хос сифатдир дейди:

Бўлмағил мағрур Аваз, субҳи висоли ёраким,
Ҳажр айёмини чарх охир намоён айлағай⁴.

Аваз Ўтар ўғли инсон камолотини тавозе ва мардлик, олижаноблик ва камтарликсиз тасаввур қилолмайди. Шу боис ҳам у ёшларга кўп сўзламасдан, балки камтарлик фазилатини эгаллашни маслаҳат беради. Акс ҳолда тилингга эрк берсанг тўтининг аҳволига ўхшаб, қафасга тушасан ҳеб қаттиқ огоҳлантиради:

Сухансанж ўлмаким, эй дил, қафасбанд ўлмоқиға ваҳ,
Ҳамиша тўтиларга шаккарин илхон эрур боис⁵.

---

1 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 150= бет.

2 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 136= бет.

3 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 189= бет.

4 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 102= бет.

5 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 177= бет.

Аваз Ўтарнинг ёшларни яхшиликка, камтарликка, хушахлоқ ва остгўй, очиққалбли кишилардан ибрат олишга чақирishi бежиз эмас. Унинг фикрича, яхши фазилатли кишилар ҳеч қачон ҳамдардларини доғда қолдирмайдилар, улар ўзларига билдирилган ишончни шараф билан оқлайдилар. Агар саҳоватли, меҳр=оқибатли ва ишончли ёру биродарларнинг кўпайишини истасанг, хушахлоқни ўзингга одат қил, дейди у:

Хушхуйликни пеша қил гар айлар эрсанг, эй Аваз,
Иззат ила ҳурматни сен бу аҳли кишвардин тамаъ¹.

Аваз Ўтар ўгли ёшларни яхши муҳитда яшаб, яхши фазилатли кишилар билан суҳбатда бўлиб, улар ибратида инсоний фазилатлар билан камол топиб, фақат ҳаётда яхши ном қолдиришга даъват этади:

Мискин Аваз бошимга гар келмасун, десанг бало,
То ўлгунча оламаро қил яхши кирдор, эй рафиқ².

Аваз Ўтар ўглининг ўзи ҳам ана шу орзу=истаклар ва гоёлар йўлида дадил курашиб, ҳаётда яхши ном қолдирди. Шоир буни зўр қониқиш билан шундай қайд этади:

Эй Аваз субҳу масо дилкаш ғазаллар машқ қил,
Гар десанг мандин доғи қолсин жаҳонда яхши от³.

Шоир ёшларга мурожаат этиб, агар келажакда униб=ўсаман, ҳаётда яхши фазилатли инсон эди деган шарафли ном қолдираман десанг, эл=юртнинг қарғишига қолма, дейди:

Агар истасанг комронлиғ мудом,
Дуои бод, эй кимса, элдин кам ол.
Хушо эйким, ўлғунгдурур шодком,
Насибанг бўлиб неъматиттисол⁴.

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 2II= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 9= бет.

² Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. Тошкент, 1983, 167= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, III= бет.

Шунинг учун бўлса керакки, Аваз Ўтар ўгли ёшларга қарата ҳалойиқ, яъни эл=юрт орасидан яхшилик билан ном қозонишни истасанг одамларга ғамхўрлик қилиш жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш кераклигини таъкидлайди:

Аваз яхшироқдур халойиқ аро,

Қолиб бўлгон ишдин бу навъ гунгу шал¹.

Аваз Ўтар ўгли сабр=тоқат дегандан эса, инсонда ярамас ва тубан одатлар пайдо бўлмаслиги учун ақл ҳирсга қарши курашчилик боришини тушунади. Шоир ёшларни ҳаёт машаққатларини енгишда сабр=тоқатли, чидамли бўлишга ундаркан, бундай хислат мақсадга етишнинг бирдан=бир йўли эканлигини айтади:

Аваз, сабр айла мақсудинг эса ғамдин халос ўлмак,

Ки сабр этгани қалби ғусса дунёд ўлмади ҳаргиз².

Эй Аваз, ҳар ким ўзига сабрни қилса шир,

Шаксизин етгусидур мақсудига олам аро³.

Аваз Ўтар ўгли ёшларни сабр=тоқатли бўлишга даъват этаркан, агар инсон ҳар бир нарсага тоқатли бўлса, у охир оқибатда шодликка эришади, дейди. Лекин у ҳамма нарсага - зулмга, очарчиликка тоқат қилиш керак, деган фикрни илгари сурмайди. Аксинча сабрликни инсоннинг гўзал фазилати деб тушунади:

Бўлса мақсуду мурдинг субхи вуслаат, эй рафиқ,

Етса сабр айла баногоҳ шоми фурқат эй рафиқ.

Боқмагил ҳаргиз талабнинг ррҳида оқил эсанг,

Келса ҳам бошингга юз минг навъ офат, эй рафиқ⁴.

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 109= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 75= бет.

³ Аваз. Сайланма, Тошкент, 1984, 140= бет.

⁵ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 215= бет.

Аваз Ўтар ўгли сабр=тоқат масаласига қисқа тўлталган бўлса=да ёшларни ҳаммша сабру тоқатли бўлишини қатъий талаб қилади ва шошилиш кўп одамларни шарманда қилган, дея огоҳлантиради:

Қилғил, Аваз ҳаммша сабру шикёб, пеша,
Ким элни қилғусидур таъжил асру расво¹.

Айниқса Аваз Ўтар ўгли ахлоқий қарашларида қаноат масаласига алоҳида эътибор берди. Шоир асарларида қаноатни бу дунё ноз=неъматлари ва роҳат=фароғатидан воз кечиш маъносида тушунмайди, уни бахт=саодатга эришиш манбаи сифатида талқин этади. Инсоннинг бу фазилати бойликка ҳаддан ташқари ҳирс қўйиш ва Таъмагирликка, очкўзликка қарши қаратилади:

Ҳирс ила ганж асрамоқ қилма ҳавас афъи сифат,
Заҳр этиб комингни, жисмингни қилур ранжури ганж.
Тоқим қўлингдин келмайин халқ ичра давлат, эй гани,
Бу олами фони аро давлатни қадрини билмадинг².

Шоир назарида бойлик орттириш ҳисининг бандаси бўлган кимсалар гўзал инсоний фазилатлардан маҳрум бўлишади. Шунинг учун у кишиларни бойлик йиғиш ҳирсидан узоқроқ бўлишга, ҳазар қилишга даъват этади ва қабрингда эса меҳнатсиз топилган бу бойликлар илон ва чаёнларга айланади, деб огоҳлантиради:

Эй Аваз, жамъи зар этмакдин ҳазар қил, тонглаким -
То саросар бўлмасун гўрингда мору мўри ганж³.

Аваз Ўтар ўгли бойлик ва мол=дунё орттиришнинг ана шундай оқибатлари ҳақида гапира туриб, муҳим бир фалсафий ва тарбиявий умумлашмани ҳам олға суради. Ҳар бир киши ўзига қаноатни касб этса, бойлик бир гуруҳ кишилар учун эмас, балки бутун элга хизмат қилган бўлур эди, дейди:

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 69= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 56= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 69= бет.

Ҳар кишини қисмати бўлса қаноат маҳзани,
Ваҳ не ёнглиғ бўлғуси олам аро манзури ганж¹.

Шу нуқтаи назардан бўлса керак, шоир ўзингдан яхшилик ва олижанобликни абадий қолдирмоқни бўлсанг, қаноатга қатъий риоя қилгин, деб маслаҳат беради:

Аваз ўлмоқ тиларсан олам ичра,
Ўзингга пеша қил доим қаноат².

Аваз Ўтар ўгли учун қаноат хусусида фикр билдириш қай даражада муҳим бўлса, ана шу тушунчага зид таъмагирликка нисбатан ҳам ўз қарашларини билдиради:

Ҳамиша, эй кўнгул, қилғил қаноат айламай одат -
Ки аҳсан жанж йўқ, олам аро кунжи қаноатдин.
Агар ўлмакка етсанг ҳам чекиб бечоралиғ ранжин,
Тамаъ қилма ниам уммидини аҳли хасосатдин³.

Шоир таъмагирлик кишиларни алдаш воқитаси эканлигини таъкидлаб, бунинг оқибатида киши кейинчалик хору-зор бўлади, дейди:

Эй кимса, ҳамиша қилма изҳор тамаъ,
То қилмасун оқибат сани хор тамаъ.
Каж англаб анинг коми дилин, гардундин -
Ҳеч айламагай оқилу ҳушёр тамаъ⁴.

Аваз Ўтар ўгли қаноат қилмасдан, бировлардан таъма қилиш ўтакетган тубанликдир, деб бундай кишилардан нафратланади:

Оқил эрсанг қилмағил аҳли хасосатдин тамаъ,
Қилгон эҳсони аларни миннатиға арзимас.
Қил қаноат, эй Аваз, Зинҳор хомеъ бўлмайин,
Ки тамаъ қилғучи кўрган зиллатиға арзимас⁵.

---

1 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 69= бет.
2 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 185= бет.
3 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 326= бет.
4 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 317= бет.
5 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 173= бет.

Аваз Ўтар ўглининг қаноатли бўлиш тўғрисидаги фикрларидан у ҳимматли, мурувватли, диёнатли, саҳоватли, меҳр=шафқатли бўлишдек инсоний фазилатларни тарғиб қилган, деган хулосага келишимиз мумкин. Чунки шоир асарларида "Ҳамиша меҳр ва муросага рағбат қил"¹, "Ҳимматсиз одатлардан от, сигир ва эшак яхшироқдир"², "Ҳиммат одалар ўртасида кишининг айблари ва хунуклигини бекитади"³, деб кишиларни инсонпарварлик каби яхши фазилатларни эгаллашга чақиради.

Аваз Ўтар ўглининг ахлоқий қарашларида ростгўйлик ва софдиллик масаласи ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Шоир ёшларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш тўғрисида гапирар экан, ростгўйлик ва софдилликни, ҳалоллик ва покликни қадрлаш, ёлғончиликни эса қоралашни, яъни ундан нафратланишни алоҳида уқтиради. Аваз Ўтар ўглининг фикрича ёлғон сўзлаган кишига ҳаётнинг ўзи жазо беради. У ёлғон=яшиқ гапириб, мақсадига эришиш ўрнига, бирор кулдатга гирифтор бўлади, дейди:

Балойи ногаҳондур кизбким, андин паноҳ этгил.

Ўлар ҳолатда ҳам деб рост сўз, холин табоҳ этгил.

Демасманким дебон ёлғон, номингни сиёҳ этгин,

Нажоте ҳар балодин истасанг сидқинг гуноҳ этгил⁴.

Демак, Аваз Ўтар ўгли таъкидлаганидек, ҳалоллик ва поклик, ростгўйлик ва софдиллик яхши ҳулқ=атворнинг белгисидир. Чунки ҳақиқий яхши киши бўлиш учун ана шу фазилатларга эга бўлиш керак, дейди у.

Аваз Ўтар ўгли ахлоқсизликнинг энг ёмони ҳасадгўйлик деб ҳисоблайди ва ёшларни бундай тоифадаги кишилардан йироқ юришга, улардан ҳечам ибрат олмасликка даъват этади:

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 191= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 327= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 185= бет.

⁴ В. Мирзаев. Аваз Ўтар ўгли, ЎзССР "Фан", Т., 1961, 50= бет.

Ул одамким ҳасад ғайрига айлар кечау кундуз,
Қилиб рашки таассуфни ўтига бағрини бирён.
Агарчи илгидин келмас бировни ҳуррам этмоқлик,
Кўра олмас валекин кимсани қалби эса шодон¹.

Бундай тоифадаги ҳасадгўйлар меҳнаткаш инсоннинг ҳалол йўл билан топган янги кийимбошини, ош=нонини ҳечам кўролмаслигини қаттиқ танқид этади:

Ҳасудлик айлаб бу замон, ким берди, дер аҳли жаҳон,
Кийса янги хилъат агар қашшоқи каллош устина.
Гардуни дун зулму ситам озода элга қилгуси,
Жавру жафо ойинини фош айлабон фош устина.
Бўйла мурувватсиз замон аҳли эрурким, эй Аваз,
Гар топса фурсат бергуси оғу қўшиб ош устина².

Аваз Ўтар ўғли ҳеч кимга яхшилиқни раво кўрмайдиган бундай ҳасадгўйларни мурувватсиз, номуссиз, виждонсиз, инсофсиз, диёнатсиз, номард кишилар, деб ҳисоблайди ва ночор аҳволга тушганда ҳам улардан мурувват ва саҳоват кутмасликни панду насиҳат қилади:

Эй Аваз, бўлсанг ғарибу нотавон,
Хону бойга ошмолиғ айлама³.

Аваз Ўтар ўғли ёшларни ахлоқий ва насофат тарбиясини санъат, хусусан мусиқа ва қўшиқ ҳамда шеърят воситаси билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Шоир инсонга маънавий роҳат бағишлайди, қани муғанний, ҳамманинг қулоқлари сенда, кўнгилочар соғинг билан, кишига жон бағишловчи қўшиқни аста=секин айтавер, деб мурожаат қилади:

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 327= бет.
² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 10= бет.
³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 34= бет.

Эрур базм аҳли сомеъ, дилкушо соз устина тинмай,
Чек, эй мутриб, суруди жонфизо оҳиста-оҳиста¹.

Унинг фикрича, мусиқа кишида шижоаткорлик ва куч=қувват уй-
ғотиб, руҳиятини хушсақчак қилади, камолотига самарали таъсир кўр-
сатади:

Мажлис аро нағмасаро, эй ҳофиз,
То қилғони оҳанги наво, эй ҳофиз.
Кўнглумни ҳуш айладинг баче соз айлаб,
Бўлғай бори мақсудинг раво, эй ҳофиз².

Шоир мусиқанинг инсон ҳаётидаги маънавий-руҳий аҳамияти ва
нафосат тарбияси хусусида тўхталар экан, уни шеърят билан боғлаб
ёш авлоднинг камолоти ва саодати йўлида хизмат қилдириш тўғрисида
қайғуради: "Аваз, жаҳд айла доим истар эрсанг, агар назм ичра бўл-
моқ номдори"³, "Эй Аваз, субҳу масо дилкаш ғазаллар машқ эт. Гар
десанг доғи оламда қолсун яхши от"⁴. "Гарчи жаҳонда кўпдурур ағзо
аё аҳли уқул, лекин Аваз назмиға ҳар абёту девон ўхшамас"⁵.

Аваз Ўтар ўглининг ахлоқий қарашлари таҳлили шундан далолат
берадики, маърифатпарвар шоир феодал-хонлик тузуми шароитида ин-
сон ва унинг фазилатлари, орзу-истаклари ҳамда ёш авлод камолоти
тўғрисида кенг фикр юритади. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, Аваз
Ўтар ўгли жамиятдаги салбий ҳодисалар ва ижтимоий иллатларнинг
пайдо бўлиши ва энг муҳими, уларни йўқотишнинг ҳақиқий сабаблари-
ни тушуна олмади. Шунинг учун ҳам шоир ахлоқий тушунчаларни тал-
қин қилишда ноизчилликна йўл қўйди ва натижада кўп ҳолларда унинг
фикрлари ижтимоий ҳаёт билан боғланмади.

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 44= бет.

² Аваз. Майланма. Тошкент, 1984, 316= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 93= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 187= бет.

⁵ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 170= бет.

Шундай бўлсада, Аваз Утар ўгли ижтимоий масалаларни умуминсоний ва инсонпарварлик нуқтаи назардан ҳал қилишга интилди. Айниқса, шоирнинг адолат, тенглик, садоқат, дўстлик, инсонийлик, хушахлоқ, иффат, сазоват, ҳиммат, қаноат, меҳр=шафқат, камтарлик, ростгўйлик, олижаноблик тўғрисидаги ахлоқий ғоялари ва фақат ўша давр учун, балки бу ҳозир ҳам маънавий ҳаётимизда муҳим тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги шубҳасиздир. Аваз Утар ўғлининг инсонни маънавий етукликка чорловчи ахлоқий ҳикматларини ёшлар қалбига сингдиришда мактабларнинг I-XI синфларида ўқитиладиган "Одоб сабоқлари", "Одобнома", "Ҳаёт ва турмуш одоби", "Инсон ва жамият" фанларининг имкониятлари каттадир. Ўқитувчи ўқувчиларга мазкур фанларни ўқитиш жараёнида мураббий шоир Аваз Утар ўғлининг ахлоқий ҳикматларини талқин қилиб бериши мақсадга мувофиқдир. Ҳарбир дарсда муайян одоб ва ахлоқ тарбияси асосий мақсад қилиб қўйилмоғи лозим.

Айниқса, V-XI синфларда ўқитиладиган "Ўзбек адабиёти" фани ўзининг тарбиявий таъсири нуқтаи назаридан бошқа фанлардан кескин фарқ қилади. Маълумки, ўрта мактабларда тарбияга доир алоҳида фанлар (педагогика) ўқитилмайди. Шундай экан, адабиёт бу очиқ жойни тўлдириш масъулиятини ўз бўйнига олган, десак хато бўлмайди. Адабиёт дарсларининг маърифий қиммати ва тарбиявий аҳамияти ҳам шу билан белгиланади.

Ўқитувчи Аваз Утар ўгли ҳаёти ва ижодини таҳлил қилганда, инсон, одоб ва ахлоқ, одамийлик масалаларини чуқурроқ ёритишга интилади.

Тарбия бобида болаларнинг "Ёш хусусиятлари" деган қараш бор. Уш синф ўқувчилари "мураккаб" ёшли ўқувчилар сирасига киради. Шундай экан, I4-I5 ёшли болалар учун ўзбек адабиёти тарихининг танла-ниши бежиз эмас. Чунки ўтмиш адабиётимизда дидактик йўналиш, одоб

ва ахлоқ жуда кучли. Аваз Ўтар ўгли маърифий-дидактик асарларида эса ўзининг инсонпарварлик гояларини бадий-муаммоли тарзда беради. Ўқитувчи феодал-хонлик тузуми шароитидаги ахлоқ ва айниқса одам боласининг қадри ерга урилгани ҳақида умумий маълумот бергандан сўнг, шоирнинг инсон тўғрисидаги қарашларини танлаб олинган қуйидаги байтлар таҳлили орқали кўрсатиши лозим:

Эй Аваз, бўлсанг ғарибу нотавон,

Хону бойга ошнолиғ айлама.

Ўтмиш билан ҳозирни боғлаш учун калаванинг учи худди шу байтда эканлигини ўқитувчи унутмаслиги керак. Адабиёт дарсларида маърифий-тарбиявий қиймати ҳам ўтилаётган мавзунини шу кун билан чамбарчас боғлашда кўринади. Йўқса, XIX аср охири ва XX асрнинг маҳсули бўлган Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-ахлоқий асарларининг қадр-қимматига етмаган бўлур эдик. Ўқоридаги байтни изоҳлашда, салбий қусурли, яъни ёмон ахлоқли кишилар ўтмишда ҳам бўлган, ҳозир ҳам йўқ эмас, деган хулосани айтиш ўринлидир. Ўқитувчи Ўзбекистон мустақиллиги туфайли ҳаётимизда бўлаётган ўзгаришларни ва турмуш тарзимизга ёт бўлган иллатларга қарши курашнинг оммавий тус олганлигини аниқ мисолларда мавзу билан боғласа, дарснинг таъсири кучли ва қизиқарли бўлади.

Демак, Аваз Ўтар ўгли ижодининг маърифий-тарбиявий аҳамиятини ўрганиш юзасидан олиб борилган тажриба ва ўтказилган турли хил тадбирларда чиқадиган хулосамиз шу бўлдики, ўқувчилар маърифатпарвар шоир ижоди намуналарини зўр ҳавас билан ўқийдилар. Ўқувчилар шоир асарларидаги ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, соф муҳаббат ва унга садоқат, дўстлик, ўртоқлик, бошқа миллат вакиллари билан дўстлашиш, ҳалоллик, поклик, иззат-ҳурмат, бурч, камтарлик, адолатлилик ҳақидаги фикрларидан тегишли сабоқ оладилар. Бу шубҳасиз, катта маърифий-тарбиявий аҳамиятга эга.

Ўтказилган тарбиявий тадбирлар, Республикамиз мактабларидаги илғор ўқитувчиларнинг дарсларини таҳлили мактабда Аваз Ўтар ўғли ижодини ўқитишни. унинг асарларидаги маърифий-ахлоқий ғояларни ёшлар онгига сингдиришни янада кучайтириш, бу соҳадаги мактаб ва синфдан ташқари ишларнинг кўламини кенгайтириш лозимлигини, умумтаълим мактаблари адабиёт дастурида Аваз Ўтар ўғли ҳаёти ва ижодини ўрганишга ажратилган дарс соатлари етарли эмаслигини кўрсатади.

Жумладан, Аваз Ўтар ўғли ижодини мактабда ўрганишнинг маърифий-тарбиявий аҳамиятини, унинг таълим-тарбия ишидаги мавсеини белгилаш ва шоир асарларидан УП-Х синф ўқувчилари қандай фойдали сабоқлар олаётганини аниқлаш мақсадида анкета тузилди. Унда мактабнинг номи, ўқувчи ўқиб турган синф, унинг исми ва фамилияси кўрсатилган. Анкетада қуйидаги саволлар бор эди:

1. Аваз Ўтар ўғли ижоди намуналаридан ахлоқ=одобга оид қандай сабоқ олдингиз? Чунончи:

- а) Ватанни ва халқни севиш;
- б) дўстга содиқлик ва ўртоқлик;
- в) соф муҳаббат ва унга садоқат;
- г) инсонпарварлик;
- д) меҳнатсеварлик;
- е) ҳалоллик ва поклик;
- ё) ростгўйлик ва саҳийлик;
- ж) сабр=тоқатлилиқ ва шижоатдилиқ;
- з) катталарни, ота=онани ва туғишганларни ҳурмат қилиш;
- и) меҳр оқибатлилиқ ва бошқа миллат кишилариб билан дўстлашиш ва ҳоказо.

2. Юқоридаги юксак инсоний фазилатларни эгаллаш шоирнинг қайси асарларида акс эттирилган? Улар ҳақида батафсил ёзинг.

Ана шундай саволлар ёзилган 750 та анкета Хоразм вилояти Янгибозор туманидаги ал-Хоразмий ва Аваз Утар ўғли номли, Самарқанд вилояти Темирйўл туманидаги Бобур номли, Жиззах вилояти Фориш туманидаги Муқимий номли, Тошкент шаҳридаги Лутфий номли ўрта мактабнинг 7-10= синфлари ўқувчиларига тарқатилди. Йиғиб олинган 750 та анкетадаги жавоблар билан таништириш мақсадга мувофиқдир (77= бетдаги I= жадвалга қаралсин).

2= §. Аваз Утар ўғли меҳнат тарбияси ва касб=ҳунар таълими тўғрисида

Маълумки, кишилик жамиятининг асл тарихи ҳам меҳнатдан бошланади. Инсоният тирикчилик эҳтиёжлари учун яратган меҳнат қуроллари ва чиройли безак буюмлари санъат ва маданиятнинг маҳсулидир. Шунинг учун шак=шубҳасиз тарбияни ҳам меҳнатсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу масалалар бутун инсоният тарихи давомида Мусо ал-Хоразмий, Абунаср ал-Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Рудакий, Носиб Хусрав, Умар Ҳайём, Саъдий, Абдурахмон Жомий, Маҳмуд Қошғарий, Ёсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Пахдавон Маҳмуд, Хайдар Хоразмий, Воиз Кошифий, Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий сингари буюк мутафаккирларнинг диққат марказида бўлган.

Уз асарларида ўтмишдаги мутафаккирларнинг анъаналарини давом эттирган Аваз Утар ўғлининг назарида, фақат ҳалол меҳнат билан шуғулланган жамиятдаги кишилар тирикчилиги учун ноз=неъматлар яратган одамгина яхши хулқли ва диёнатли инсондир. Шу маънода одам ҳалол меҳнати билан, умуминсон тирикчилиги учун ўзининг қўшган ҳиссаси билан кадр=қимматлидир. Зотан, меҳнат ва тарбия эгизак тушунча бўлиб, - у тирикчилик манбаи ва тарбия воситасидир, дейди:у

Кишиким ҳар иш айлар, чунки кулча,

Емакка ўлса полвон даста=даста.

I= жадвал

МАКТАБ ҲАМРАФАРИНИНГ АНКЕТАЛАРГА ЁЗГАН ЖАВОБЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Тартиб рақами	Мактабнинг номи	Тарқатилган анкета-лар сонини (7-10=синфлар)	Йил бошида олинган анкеталар сонини	А. Ҳаётининг асосларидан урганганлигини баён этганлар											Анкеталар жавоб кайтармаганлар	Эҳтимол
				Ватанпарварлик	Меҳнатсеварлик	Дўстлик ва интиқдорлик	Соф муҳаббат	Адолатчилик	Камтарлик	Халқлик, поклик	Салоқатчилик	Изаат-иқром	Бошқа халқ вакиллари билан дўстлашиш			
1.	Ал-Хоразмий номи	150	150	141	130	135	115	80	123	140	37	140	140	140	12	
2.	Аваз Ҳаёт номи	150	150	135	140	130	120	78	129	130	125	97	135	135	18	
3.	Бобур номи	150	157	140	130	125	105	65	110	130	90	129	120	15		
4.	Муқимий номи	150	130	60	43	39	47	24	30	40	39	44	50	79		
5.	Лутфий номи	150	135	120	105	110	90	100	115	105	95	90	110	15		
	Ж а м и	750	602	586	548	539	487	342	501	545	485	500	555	139		

Чекар наргис ҳижолат, олса ногоҳ
Гул ар ул чашми фаттон даста=даста.
Аваз, рашк айлама ер деб фалони,
Агар сен ҳам есанг нон даста=даста¹.

Оқорида таъкидлаганимиздек, Аваз Ҷтар ўғли қаноат ҳақида фикр юритган чоғида, қаноат тушунчасини у инсоннинг ҳалол меҳнати ва яратувчилик фаолияти билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирлайди:

Қачон ганжиға восил бўлғусидур,
Киши то чекмагунча ранжи меҳнат?!².

Аваз Ҷтар ўғлининг фикрича, ҳаётда меҳнат машаққатини чекмай ҳеч ким роҳатга эришолмайди:

Ранжи миҳан чекмайин олам аро,
Қилмади ҳеч бир киши ганжурлин³.

Шунинг учун ҳам Аваз Ҷтар ўғли ранжу машаққат тортган киши албатта, ўз меҳнатининг самарасидан баҳраманд бўлишини, роҳатини кўришини таъкидлайди:

Кишиким айш ила роҳат умидин айласа, гардун,
Ишин қилғай ҳамиша дарду ранжу меҳнату ҳирмон⁴.

Аваз Ҷтар ўғлининг киши ўзининг машаққатли меҳнатининг роҳатини кўришга бунчалик баҳо бериши биринчидан, меҳнат шахсни ахлоқодобли, шижоатли ва жисмонан бақувват қилиб камолга етказувчи воҳита бўлса, иккинчидан эса, ҳалол меҳнат жамият аъзолари ҳаётида фаровонликни, бахт=саъдатни таъминловчи ягона омил эканидандир:

Роҳат маоб ўлмоқ тилаб ўзга бу янглиғ, эй Аваз,
Доим бу кулфатхонада беҳуда меҳнат қилмангиз⁵.

-
- 1 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 48 = бет.
  - 2 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984; 185 = бет.
  - 3 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 290 = бет.
  - 4 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 133 = бет.
  - 5 Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 73 = бет.

Аваз Утар ўглининг ўзи бу гоё йўлида ҳар қандай машаққатни енгиб, ватан ва халқ бахт=саодати йўлида астойдил меҳнат қилганлиги бежиз эмас.

Тортарам бекаслигу бечоралиғнинг меҳнатин,
Бошима бу дам бўлуб қойим қиёмат, эй рафиқ.
Гар Авазнинг меҳнату оломи бегоят эса,
Не ажабким, бор онинг сўнгида роҳат, эй рафиқ¹.

Аваз Утар ўгли меҳнатсевар кишиларни инсоний фазилатини шарафлаш билан бирга, жамиятдаги дангаса, ялқов, ишқмас, номард ва текинхўр ахлоқсиз кишиларни лаънатлайди:

Риёзат била бермаин нафса ранж,
Иши аҳли оламнидур хўрду хоб².

Шоир риёзат билан ўз руҳларини қийнамасдан, фақат еб=ичишга муккасидан кетган бундай тоифадаги кишилар (дангасалар)ни худди бетоб ва ахлоқсиз кишиларга ўхшатади:

Бир куни роҳат билан топғай фараҳ, бил, эй кўнгул,
Ҳар киши гар бўлса олам ичра меҳнатдин малул³.

Аваз Утар ўгли инсоннинг ҳалол меҳнат қилиш ва бирор касб=ҳунарни эгаллаши тўғрисида ақл=заковати, қобилияти ва жисмоний қудрати ошиб боришига ишонади. Шунинг учун ҳам шоир донолик нималигини ижтимоий=фойдали иш билан машғул бўлган кишидан, ақлсизликни эса дунёда ишсиз бекор юрган бадсиёқ кишидан сўра дейди:

Сўруб ҳар кимса гар ишлиғ эса, донолиғ аҳқолин,
Ақлсизликни доим даҳраро бекор ўландир сўр.
Аваз, сўрмоқ тилар эрсанг ҳамул маҳвашни афъолин,
Рақиби бадсиёқосо худобезор ўландин сўр⁴.

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 216= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 23= бет.

³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 113= бет.

⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 169= бет.

Аваз Утар ўглининг фикрича, киши эл=юртнинг ҳурматига сазовор бўлиш ва шон=шуҳрат қозониш учун зўр ғайрат ва шижоат билан меҳнат қилиш ҳислати ҳимматлиликнинг ёрқин белгисидир;

Ғар десалар бўлғай нечук одамни эрмасдур башар?
Кофий жавобин дей сенга: кимни йўқ эрса ҳиммати.
Беҳиммат элдин яхшироқ эрмиш сағу гову ҳимор,
Йўқ бўлса кимнинг ҳиммати, албатта йўқдур ғайрати.
Ғайратсиз ўлғондин киши оламда аҳбоби аро,
Ўз қатла мустаҳсандурур соф ўлса умри муддати.
Ғайрат била ҳимматлиғ эл ўлса ҳам ҳаё қил гумон,
Паст бўлмамиш не ваҳҳдин халқ ичра Ҳотам шуҳрати.
Бу икки ҳислат бирла бўл ашҳар жаҳон мулкидаким,
Бор филқақиқат бу ики афъол инсон ҳислати^I.

Шоирнинг "Жаҳон ичра..." деб бошланадиган ғазалида ҳимматлиликни, аввало, ватанга, эл=юртга ҳалол хизмат қилиш деб таърифлаши бежиз эмас. Унингча, ҳалол меҳнат қилган ҳимматли кишидан умрбод яхши ном қолади, унинг ҳиммати ва саҳоқати борки, ҳаёти гўзал ва тинч=фаровон ўтади, "комронликка" эришади:

Жаҳон ичра агар ҳар кимсадин бўлса аён ҳиммат,
Они айлар ҳамиша сарвари аҳли жаҳон ҳиммат.
Қўлингни чекма ҳиммат айламакдин, эй биродарким,
Қилур аҳволи одамни давомат камрон ҳиммат.
Ажойиб ҳосият ҳимматда бордур оқил эрсанг кўр,
Паривашлар зебонин қилғуси мўъжизбаён ҳиммат.
Фидои хоки нойи бўлса оздур борча жон нақди,
Кишиким пешасидур олам ичра ҳар замон ҳиммат.
Кишига умри жовид эрмаса ҳиммат недин, қолмиш,
Ҳануз овозаи Ҳотамдин оламда нишон ҳиммат.

---

^I Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 327= бет.

Кариму розиқу рабдин тилар чоғда муроиди дил,
Керакдур айламак оқил киши беҳадду сон ҳиммат
Ким олиҳиммат бўлса, аҳли олам ичра, эй аҳбоб,
Анго лозим гар этсам садқа молу нақди жон ҳиммат.
Аваз уқбо аро саршорком ўлғусидур бешак,
Жаҳон ичра агар ҳар кимсадин бўлса аён ҳиммат¹.

Аваз Утар ўглининг таъкидлашича, муҳтож кишиларга мурувватли саҳоватли ва ҳимматли бўлиш, бир=бирини қўллаб=қувватлаш инсонга хос эзгу хислат ва олижаноб фазилатдир. Шоир ҳимматли киши камбағалларга қанчалик ғамхўр ва саҳоватли бўлса, давлатига давлат қўшилиб, обрўси яна ҳам зиёда бўлаверади, дейди:

Не ҳуш бўлғай муяссар бўлса ҳиммат аҳлиға давлат,
Ки ондин ожизу дармондаларга етгуси қувват.
Дило, химмат қилурдин эҳтироз этма сабоҳу шам,
Ки эрмиш мўжиби умр ила давлат даҳр аро ҳиммат.
Агар ҳар кимда ҳиммат бўлса даврон ичра, эй аҳбоб,
Бўлур албатта анда минг кишича ғайрату журъат.
Ҳамул феъл ила ким мавсуф эса аҳли жаҳон ичра,
Онингдур лозим ҳар қайда бўлса фатҳ ила нусрат.
Яна ҳимматлиғ элга кам бўлур ороф аро душман,
Валекин ул бўлур эрмиш ҳамиша душманни ҳиссат.
Хасосат аҳли бирда ҳиммат аҳли бўлмас ҳаргиз соз,
Қилур фосид қўшулса бир=бирин албатта зиддият.
Бирига варзиш эрса зулм ила кину жафоу жафр,
Давомат бирисини пешасидур раҳм ила шафқат².

Аваз Утар ўгли талқинида, ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи кишилар ҳимматли ва саҳоватли бўлиб, улар пешона тери билан яратган

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 185= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 186= бет.

ноз=неъматлари билан эл=юрт иззат=хурматига ва "жаҳон аро шухрат"
га сазовор бўладилар:

Ким эрса агар жаҳон аро ҳимматлиғ,
Бил они ҳамиша бахтлиғу давлатлиғ.
Ҳимматли киши топиб мурод ўлса доғи,
Ҳотам каби доим ўлғуси шухратлиғ¹.

Демак, Аваз Утар ўгли тасаввурида ёшларнинг юксак фазилат-
ли бўлишида меҳнат ва касб=ҳунарнинг тарбиявий аҳамияти каттадир.
Шунинг учун биринчи навбатда ота=оналар болани ёшликдан ижтимоий
фойдали меҳнат билан шуғулланишга, касб=ҳунар эгаллашга, қийинчи-
лик ва муҳтожликка чидашга ўргатиб бориши керак. Маърифатпарвар
шоир шу боис ёшларни навқиронлик даври ёшликнинг қадрига етишга,
бу дамни ҳамиша ғанимат билишга чақиради:

Қилурға асру ҳаззу ишрат, эй биродарлар,
Ғанимат ўлғусидур мавсуми шабоб-шабоб².

Бу дамни бил ғанимат, эй биродар,
Кидур айёми вуслат, эй биродар³.

Аваз Утар ўгли ёшларнинг ижтимоий фойдали меҳнат билан маш-
ғул бўлиши, илм ва касб=ҳунар эгаллаши туфайли ақл=заковатли, қо-
билиятли ва куч=қудрати ошиб боришига ишонади. Шу билан бирга иж-
тимоий фойдали меҳнат билан шуғулланган, илм=маърифат ва касб=ҳу-
нар эгаллаган киши жаҳолатдан, нодонликдан анча йироқ бўлади, деб
ҳисоблайди у:

Фаросат бодасини айла ошом,
Ки то ўзни жаҳолатдин йироқ эт⁴.

-
- ¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 315= бет.
² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 54= бет.
³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 151= бет.
⁴ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 192= бет.

Аваз ҳафтада, тонг этсанг китоб,
Етибдур бу фанда камолинг сенинг¹.

Аваз Утар ўглининг маърифий-ахлоқий хулосасига кўра, илм ақлнинг жилоси, бўлса, касб=ҳунар ёшларнинг маънавий камолотига ёрдам беради. Шунинг учун ҳам шоир илмни ақлдан, касб=ҳунардан ажратмасдан, балки буларнинг ёрдамида ҳар қандай муаммони ҳал қилса бўлади, деб таъкидлайди. Унингча, илмли ва касб=ҳунарли киши ҳаётда ҳечам хору-зор бўлмайди:

Аваз гар оқил эрсанг бўлма ғамгин,
Қачон хор ўлғуси аҳбоб ҳунарлиг².

Аваз Утар ўгли меҳнат билан шуғулланиш ва касб=ҳунар эгаллаш инсоннинг зийнати, юксак фазилати дейиш билан кифояланиб қолмасдан, балки инсон фақат ўзи севган ва қизиққан иши билан шуғулланиши лозимлигини, одам барча ҳунарларни шуҳрат учун эгаллаш имкониятига эга эмаслигини ёшларга қатъий уқтиради:

Эйким санго насиҳат этай мен ғариб ҳам,
Килма ҳамиша етмагунча қудрат орзу.
Эйким, санго керакму жаҳон ичра обру,
Ўзга чиқармоқ айламагил шуҳрат орзу³.

Шоир ўз ҳунаринг билан эл=юртнинг иззат=икромига сазовор бўлмоқчи ва юксак обрў орттирмоқчи бўлсанг, ҳечам кўлингдан келмайдиган ишга уринма, деб панду насиҳат қилади:

Ихтиёр этма кўнгилдин келмас ишни даҳо аро,
Ки недин таъну маломат эл қилур беорға⁴.

Агар ўз касб=корингдан барака топишни, юксак истеъдод ва маҳоратинг билан шон=шуҳратга эга бўлишни истасанг бировдан ҳечам

---

¹ Аваз, Сайланма. Тошкент, 1984, 62= бет.
² Айёмий. Ут чақнаган сатрлар. Тошкент, Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 167= бет.
³ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 194= бет.
² Аваз. Сайланма. Тошкент. 1984, 47= бет.

таъма қилма, қаноат қил, дейди у:

Иззат шаробин истасанг синдур таъма жоминиким,
Шарбатки ҳам аччиқ қилур эрса агар паймона талх¹.

Мураббий шоир ёшларни бирор ишни бажараётган чоғда ҳеч қачон шошмасликка, пала=партишликка йўл қўймасликка чақиради, бунинг оқибатида ёмон бўлишидан огоҳлантиради:

Қилмайин пухта ишингни носаранжом айласанг,
Тушгусидур бошга анжудли қиёмат оқибат².

Шунингдек, Аваз Ҳтар ўғли ҳар киши ўз ишини бажараётганда ватанпарварлик, ахлоқий фазилатлар, инсонпарварлик ғоялари, меҳнатсеварлик, бошқалар меҳнاتини ҳурмат қилиш ва қадрлашга чақириш сингари мавзуларга кенг ўрин ажратилган. Жумладан, "Ўзбек адабиёти дастуридан ўрин олган Аваз Ҳтар ўғлининг адабий меросини ўрганиш жараёнида амалга ошириладиган тарбиявий вазифалар қаторида меҳнат тарбиясининг ҳам ўрни катта. Ўқитувчи ҳар бир ўқувчида ижтимоий фойдали меҳнатга ҳурматни тарбиялаш, яъни уни меҳнат қилишга руҳан тайёрлаш, бошқалар меҳнатини эъзозлаш ҳам ақлий, ҳам жисмоний меҳнат қилишга эҳтиёж туғдириш, керакли билим ва кўникмалар билан қуроллантириш, меҳнатсеварликни, тиришқоқлиени, чидамлиликини ҳосил қилиш учун Аваз Ҳтар ўғлининг маърифий=педагогик қарашларидаги меҳнат тарбияси ва касб=ҳунар таълими тўғрисидаги фикрларидан ўринли фойдаланиши мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун дарсда ўқувчиларни меҳнат тарбияси ва касбга йўналтиришда уларнинг ёш хусусиятлари, қўлланиладиган усулларнинг мақсадга мувофиқлиги, ўқитиш усулларининг ранг=баранглиги, шунингдек, синфдан ташқари тарбиявий машғулотларнинг тури ва уларни ўтказиш йўлларининг замонавийлигига таянган ҳолда иш юритиш лозим.

---

¹ Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 203= бет.

² Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 182= бет.

Шунингдек, Аваз Ўтар ўғли ҳар киши ўз ишини бажараётганда ҳаддидан ошиб кетмасдан, ақл=заковат билан ўз меъёрида қилгани яхши эканлигини уқтиради:

Яхши дурур ўз ишини қилгонга ҳар киши,
Ҳаргиз тажавуз айламаса эътидолидин¹.

Ҳар ишни айлар бўлсангиз, айлангки тадриж ила иш,
Оқил кишилар қилмағай ҳаргиз шитоб, эй дўстлар².

Шундай қилиб, Аваз Ўтар ўғли меҳнатнинг ва кишиларнинг тирикчилиги, эҳтиёжи увун ноз=неъматлар, буюмлар яратувчиларнинг жамиятда тутган ўрнини таъкидлаш билан меъланиб қолмади. Шу билан бирга у инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бири меҳнатсевар бўлиш, илм ва касб=ҳунар эгаллашнинг тарбиявий ҳамда жамият учун амалий аҳамиятини кўрсатиб берди. Шоир кишиларни яхшиликка даъват этиб, ҳаётнинг мазмунини меҳнат ташкил этади, деган илғор фикрларни илгари сурди. Унинг чуқур ахлоқий инсонпарварлик руҳи билан суғорилган бу фикрлари ўз даврида ёшларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашда қанчалик ижобий аҳамият касб этган бўлса, ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаганлиги шубҳасиздир.

Аваз Ўтар ўғлининг меҳнат, касб=ҳунар тўғрисидаги қимматли фикрларининг ҳозирги кунда биз учун аҳамиятли томони шундаки, ундан ёш авлодни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш ва касб танлашга йўналтириш воситаси сифатида У-ХІ синфларда меҳнат таълими дарсларида кенг фойдаланиш мумкин.

Ҳозирги кунга қадар амалга оширилган кўп тадқиқотлар, мактаблардаги, олий ва ўрта махсус ўқув юртларидаги биз олиб борган кузатишлар шахснинг шаклланишида ўзбек халқи меҳнат анъаналарининг, хусусан, машҳур мутафаккирларнинг ва маърифатпарвар шоирларнинг меҳ-

нат тарбияси тўғрисидаги ғоялари роли муҳимлигини яққол кўрсатади. Масалан, Хоразм вилоятининг Янгибозор туманидаги 18= ўрта мактабнинг меҳнат таълими ўқитувчилари Эгамберган Қўчқоров, Давронбек Саидов, ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси Шукуржон Саиджонова билан биргаликда Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мунис Хоразмий, Огаҳий, Аваз Утар ўғли, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий сингари шоиру адибларнинг меҳнатсеварлик ва касб-ҳунар ўрганиш тўғрисидаги меросини чуқур ўрганиб, тез-тез суҳбатлар, маърузалар ва адабий кечалар ўтказиб туришади. Кечада меҳнат ва касблар тўғрисида мазмунли ғазаллар, рубоийлар, тингланади, сўнг касб-корлик, меҳнат ҳақидаги қўшиқлар янграйди, рақслар томоша қилинади. Масалан, ўқитувчилар бизнинг иштирокимизда ўқувчилар билан "Алломалар меҳнатсеварлик ҳақида" мавзусида суҳбат кечаси ўтказдилар. Унда тарбиячилар ва ота-оналарнинг ёш авлодни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашдаги масъулияти ҳақида, алломаларнинг жонажон ўлкага муҳаббат аввало кишиларга ғамхўрликда, бутун халққа ёрдамлашишда оммалашган анъана хашар йўли билан беминнат ёрдам кўрсатишда намоён бўлиши тўғрисидаги таълимий аҳамияти хусусида фикрлашилди. Ниҳоят, ҳар бир киши ўз халқи билан маънавий алоқада бўлиб ҳалол меҳнат қилсагина, Ватанга ва ўз халқига хизмат қилиш учун керакли куч топа олади, дея хулоса янқарилди.

Демак, синфдан ташқари ишлардан кўзланган асосий мақсад ўқувчиларда меҳнат ва касб-ҳунарга бўлган муҳаббат туйғусини шакллантиришдан иборатдир.

Шунингдек, Тошкент вилоятининг Тошкент туманидаги 27= ўрта мактабнинг ўқитувчиси Мирқобил Мирвалиев, Фарғона вилоятининг Марғилон шаҳридаги 1= ўрта мактабнинг ўқитувчиси Х.Собированинг иш тажрибаси ҳам ибратлидир. Улар синфдан ташқари ўтказиладиган машғулотларда суҳбатлар ва мунозараларга алломаларнинг меҳнат тўғри-

сидаги доно фикрларини танлайдилар, ўқувчиларни меҳнаткаш инсонга ҳурмат билан муносабатда бўлишга, жамият ва халқ манфаатларини кўзлаб яшаш ва ишлашга ўргатмоқдалар. Ана шу тажрибаларнинг натижалари ўқувчиларнинг меҳнат ҳақидаги фикр=мулоҳазаларида ижтимоий=фойдали меҳнатга муносабатларида яққол кўринмоқда.

Умуман кузатишларимиз шуни кўрсатадики, Хоразм, Вухоро, Фарғона, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Андижон, Наманган, Тошкент вилоятларидаги мактабларда она тили ва адабиёти, тарих, меҳнат таълими, "Одобнома", "Инсон ва жамият" фанларини ўқитишда, синфдан ташқари тарбиявий машғулотларда, турли тўғарақларда машҳур алломалар ва маърифатпарвар шоирларнинг меҳнат ва касб=ҳунар таълими тўғрисидаги пурмаъно фикрларидан ўқувчиларнинг меҳнат тарбияси ва касбга йўналтириш ишларини йўлга қўйишда муваффақиятли фойдаланилмоқда. Бундан асосий мақсад ўқувчиларга илм=фан асосларини пухта ўргатиш билан бирга, уларда меҳнатга ва касб=ҳунарга муҳаббат, меҳнат аҳлига ҳурмат туйғусини сингдириш, уларни ҳозирги замон ишлаб чиқаришининг илмий=амалий асослари билан таништиришдан иборатдир.

Табиийки, "Ўзбек адабиёти" дастуридан ўрин олган Аваз Ўтар ўғлининг адабий меросини маърифий нуқтаи назардан ўрганиш жараёнида амалга ошириладиган тарбиявий вазифалар қаторида меҳнат тарбияси ва касб-ҳунар таълими қудратли омил эканлигини кўрамиз. Шунинг учун ҳам ўқитувчи дарс жараёнида ва синфдан ташқари машғулотларда Аваз Ўтар ўғлининг адабий ва маърифий-педагогик меросига тўхталган чоғида ўқувчиларга маърифатпарвар шоир Хива феодал-хонлик тузумининг зиддиятли шароитида яшаб ижод этганлигини ва мол=дунёга меҳр қўймасдан бутун ақлу заковатини жамият ва инеоният тараққиёти ҳамда бахт=саодати йўлида меҳнаткашларнинг манфаатини кўзлаб иш кўрганлиги учун таъқиб ва жазоларга гирифтор бўлганлигини тунтирмоғимиз лозим.

Мана шулардан келиб чиқиб, қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир;

1. Аваз Ўтар ўғлининг меҳнат тарбияси ва касб=ҳунар таълимига доир қимматли фикрларини тўплаш ва бир тизимга солиш, ана шуларни дарслик ва педагогик мерос бўйича мажмуага киритиш.

2. Аваз Ўтар ўғлининг меҳнат тарбияси ва касб=ҳунар таълими тўғрисидаги ғояларидан дарс жараёнида ва синфдан ташқари машғулотларда назарий=амалий жиҳатдан фойдаланишга бағишланган методик тавсиялар, қўлланмалар яратиш даркор.

2. Ўқитувчилар ва тарбиячилар - ота=оналар, юқори синф ўқувчилари орасида Аваз Ўтар ўғлининг меҳнат тарбияси ва касб=ҳунар таълимига бағишлаб адабий кечалар ўтказиш одат тусига киритилиши керак.

3= §. Аваз Ўтар ўғли меросининг маърифий-педагогик аҳамияти

Бугун Ўзбекистонимиз мустақилликка эришган экан, унинг давлат тизими ва миллий истиқлол мафкурасининг ёшларни ўқитиш ва билим беришдан мақсади хоҳ мактабда, хоҳ олий таълимда бўлсин аввало кеча, бугун ва истиқболнинг моҳиятини тушунадиган, халққа хизмат қилишдек масъулиятни бўйнига оладиган, меҳнатни завқ=шавқ, моддий ва маънавий неъматлар яратиш манбаи деб биладиган, адолатли қонунлар билан қўриқланадиган ахлоқни ўз шахсий фазилатларида намоён қиладиган маърифатли шахсни тарбиялашга қаратилмоғи керак. Шу жиҳатдан олганда, Аваз Ўтар ўғлининг бой адабий ва маърифий=педагогик меросининг шахсни ҳар томонлама шакллантиришдаги ролини ҳамда унинг жамият маънавий ҳаётидаги аҳамиятини ўрганиш ва кўрсатиб бериш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга молик иш ҳисобланади.

Аваз Ўтар Ўғли меросини маърифий-педагогик асосда ўрганишдан асосий мақсад - биринчидан, Аваз Ўтар ўғлининг Ўзбекистонда

ижтимоий-педагогик фикрлар тарихида тутган ўрнини, меросининг ўзига хослигини, унинг педагогика тарихи хазинасига қўшган ҳиссасини аниқлаш, уларни илмий ва холисанилилло баҳолаш, иккинчидан Аваз Ўтар ўглини халқ учун арзийдиган, унинг маънавий камолоти ва эрки учун хизмат қиладиган, жамиятнинг моддий ва маънавий тараққиётини таъминлашга ҳисса қўшадиган илм-фанни ва каб-ҳунарни эгаллаш ҳақидаги қимматли фикрлари, инсоннинг бахт-саодати учун курашиш, донолик, адолат, шижоат, саҳоват, муътадиллик, тўғрилик, меҳнат-севарлик каби хулқ-одоб қоидаларидан ҳозирги кунда ёшларни яхшиликка ва хайрли ишлар қилишга, шу билан бирга уларни ёвузликка, адолатсизликка, нодонликка қарши кураш руҳида тарбиялашда фойдаланиш, учинчидан, Аваз Ўтар ўгли маърифий-педагогик меросини бугунги кун учун аҳамиятини янада кенгроқ, тўлиқроқ кўрсатиб бериш айниқса муҳимдир. Чунки надоматлар бўлсинки, Ўзбекистон мустақилликка эришгунча на ўрта мактабларнинг юқори синф ўқувчилари, на бўлажак ўқитувчилар Аваз Ўтар ўглини маърифий-педагогик меросида илгари сурилган юқоридаги таълим-тарбия усули ва воситаларидан баҳраманд бўлмасдан келганлар. Қолаверса, Аваз Ўтар ўглини ўрта мактаб ўқувчилари, ўрта махсус ва олий педагогика ўқув юртлири талабалари учун асқотадиган, маърифий-педагогик меросини маърифий асосда ўрганишга кам эътибор бериб келинган.

Тарих шоҳидки, ҳар қандай давлат тизими ва миллий истиқлол мафкурасида авваламбор ёшларга таълим-тарбия беришда аجدодлар яратган бой моддий ва маънавий меросни ўрганишни, шу асосда давлат тараққиёти пойдевортни мустаҳкам қуришни ва шахс маънавий камолотини ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган. Зеро, шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Мустақил Ўзбекистон Республикамиз мактабларида Аваз Ўтар ўглининг адабий меросини маърифий асосда ўрганишга 5 соат эмас, балки 7-8 соат ажратиш мақсадга мувофиқдир. Ҳа

қатан ҳам шоир маърифатпарварлигини теран таҳлил этиш кутилган натижани беради. Дарвоқе, Аваз Ўтар ўғли ижодининг энг муҳим томонларидан бири ҳам унинг маърифий-педагогик қарашларида намоён бўлади.

Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик меросида инсон маънавий камолоти билан боғлиқ муҳим ғоялар илгари сурилган. Ёш авлодга ўғит, насиҳат, ибрат намунаси сифатидаги пурмаъно фикрлар болаларни доноликка, камтарликка, меҳнатсеварликка, тўғрилиқ ва саҳийликка, билим ва касб-ҳунарни ўрганишга ундайди. Мактабда Аваз Ўтар ўғлининг адабий меросини маърифий асосда ўрганар эканмиз, уларни қуйидаги мавзулар доирасида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир:

- таълим-тарбиянинг роли ва моҳияти тўғрисидаги;
- ватанпарварлик ва меҳнатсеварлик тўғрисидаги;
- дўстлик ва аҳиллик тўғрисидаги;
- меҳнат тарбияси ва касб-ҳунар таълими тўғрисидаги;
- тўғрилиқ, ростгўйлик ва камтарлик тўғрисидаги;
- севги ва оилавий турмуш тўғрисидаги ғоялари.

Ўқитувчи "Ўзбек адабиёти" дарси жараёнида Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик мавзуда ёзган "Хуррият", "Тил", "Мактаб", "Уламоларга", "Топар эркан", "Эй Аваз", "Фидойи халқим" асарларидаги "хуррият", "инқилоб", "фалон", "булут", "офтоб", "ижтимоийчилар", "фирқалар", "ғайри тили", "эмди", "кони бойлик", "қора юзлик шармандалар", "олий насаб", "адолатли" ва "адолатсиз", "олийҳиммат", "вафодор", "саҳий", "қаллоб", "иккиюзламачи", "ҳасис" каби сўзлар воситасида ўша давр ижтимоий воқеаларини ва кишиларнинг ахлоқий хатти-ҳаракатларини баҳолайди. Ҳар бир дарс давомида ўқувчилар томонидан шоирнинг маърифатпарварлик руҳидаги асарлари ифодали ўқилгач, унинг муҳокамаси ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола этилади.

Фақат шундан кейингина ўқитувчи шоир асарлари ҳақида яқунловчи хулоса чиқариши тавсия этилади.

Шундан сўнг ўқитувчи Э.Самандаровнинг "Булутли тонг", Сафо Очилнинг "Бўлмағай", "Шоир келаяпти", "Аваз Ўтар ўғлига муҳаммас" шеърий асарларини ва Саъдулла Сиёевнинг "Аваз" тарихий романини таҳлил қилиб, ўқувчиларда Аваз Ўтар ўғлининг шахси ҳақида аниқ таассурот қолдириш билан бирга, бундай асарлар таҳлили орқали ўқувчиларни инсонпарварлик, ҳалоллик ва дўстлик, илмни севиш ва меҳнатсеварлик, қаҳрамонлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши керак.

Кўришиб турибдики, Аваз Ўтар ўғли меросидан "ўзбек адабиёти" ни ўқитиш жараёнида ва синфдан ташқари тарбиявий машғулотларда маърифий-педагогик манба сифатида ўқувчилар тарбиясида фойдаланиш мумкин. Аммо, асосий масала Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик меросидан ўқувчиларни одоб-ахлоқли қилиб тарбиялашда ўринли фойдалана билишдadir. Зеро, жамиятда, айниқса ёшлар орасида ахлоқсизлик, одобсизлик авж олиши, шарм-ҳаёнинг камайиб бориши, катталарни ҳурмат қилмаслик, меҳр-оқибат, аҳиллик, меҳр-шафқатнинг йўқолиб бораётгандиги ҳозирги кунда халқни жиддий ташвишлантирмоқда.

Мана шундай шароитда, жамиятнинг ахлоқий идеаллари ва талабларига жавоб берадиган Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-ахлоқий меросини тиклар, уларни кишиларнинг, айниқса ўсиб келаётган ёшларнинг онгига сингдириш муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитувчи мактабда "Ўзбекистон халқлари тарихи" фанини ўрганиш жараёнида "XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон халқлари маданияти" мавзусини ва олий ўқув юртларида ўқитиладиган "Ўзбекистон тарихи ва маданияти" фанидаги "Чор Россиясининг мустамлакачилик зулми ва сиёсати кучайган даврда Ўзбекистон ва ундаги ма-

даний ҳаёт" мавзусини ўрганиш жараёнида оташин шоир, маърифатпарвар Аваз Ўтар ўғли ижодида халқ дардига шерик бўлиш, ачиниш ҳамда келажакка умид кўзи билан боқиш, озодлик ва эрка интилиш ғоялари алоҳида ўрин тутганини таъкидламоғи жоиздир. Ўқитувчи Аваз Ўтар ўғли халқчиллик ва инсонпарварлик, озодлик ва ҳурфикрлик, маърифатпарварлик ва шахснинг маънавий камолоти тўғрисидаги ғояларни илгари сурганлиги учун ҳам замонасининг жаҳолатпарастлари таъқибига ва жазоларига гирифтор бўлганлигига, тўхталиб, шоирнинг қуйидаги мисраларини таҳлил қилиб келтириши ўринлидир:

Аваз, албатта, бўлғай таъби нозик, хотири нашод

Деса, субҳу масо ҳар кимса гар ашъор ман янглиг^I.

Шоирнинг асарларидан келтирилган шеърий мисралар ўқувчиларнинг дунёқарашларини кенгайтирибгина қолмай, уларда шоир меросига қизиқиш ва ахлоқий, ватанпарварлик, қаҳрамонлик, халқпарварлик хусусиятларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам тарих дарсларида ўқувчиларнинг миллий тарбиясига ижобий таъсир қилувчи имкониятларидан тўлиқроқ фойдаланиш зарур.

"Инсон ва жамият" фанини ўрганишда ўқувчиларни умуминсоний ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш имкониятлари катта. Ўқитувчи умуминсоний ва миллий қадриятларни ўрганишда Аваз Ўтар ўғлининг маърифий-педагогик меросидаги ота=онага ҳурмат фарзанднинг ота=она олдидаги бурчи ва вазифаси, меҳр=мурувватли бўлиш, фароатли бўлиш, оқибатлилик, шарҳаматлилик, раҳм=шафқат кўрсатиш, шилик қилиш, ширинсуханлик, хушфёъллик, сахийлик, саховат кўриш касб=ҳунар маҳоратини шакллантириш, мардлик, жасурлик каби ақлий фикрларидан фойдаланиб, уларга моддий ва маънавий меросни озлаш кўникмаларини сингдириш лозим.

Аваз Ўтар ўглининг маърифий-педагогик қарашларида ёшларнинг баркамоллиги учун зарур бўлган тарбия воситалари, уларни амалга оширишда қўлланадиган методлар ҳам акс эттирилган. Чунончи, Аваз Ўтар ўглини меросида ақлий тарбия, илмли ҳунарманд бўлиши билан белгиланади. Шунинг учун ёшларнинг иим эгаллаши ҳунарманд бўлиши ҳамиша марказий ўринни эгаллаб келган. Шоирнинг таъбирича, "илми меҳнатсиз, ҳунарни эса машаққатсиз эгаллаб бўлмайди".

Аваз Ўтар ўглини педагогик меросида меҳнат тарбияси бола камолотининг бош омшли сифатида талқин қилинади. Шунинг учун ҳам шоир асарларида меҳнат ардоқланади ва ёшларни меҳнатсеварликка, меҳнатни қадрлашга даъват этилганлиги бежиз эмас.

Аваз Ўтар ўглини маърифий-педагогик меросида одоб-ахлоқ, ёшларни дастлабки оилавий одоб қоидаларига одатлантириш, уларга инсоний фазилатларни, ҳалоллик, ростгўйлик, камтарлик, саҳийлик, софдиллик, айниқса инсонпарварлик ва ватанпарварликни ўргатиш катта ўрин тутаяди.

Аваз Ўтар ўглининг маърифий-педагогик меросидаги тарбия ва уни амалга оширишда қўлланган тушунтириш, одатлантириш, ўргатиш, машқ қилдириш, намуна ва ўрнак кўрсатиш, ўғит-насиҳат, олқиш каби метод ва воситалар ҳозиргача ўз қимматини йўқотмаган ва йўқотмайди ҳам.

Афсуски, Аваз Ўтар ўглини маърифий-педагогик меросидаги энг таъсирчан, ажойиб тарбия методлари ўрганилиб, бир тизимга туширилмаган. Ушбу тадқиқот эса Аваз Ўтар ўглини маърифий-педагогик меросини ўрганиш барасидаги илк изланиш бўлиб, бу тадқиқот натижаларидан ҳозирги кунда "Одобнома", "Меҳнат таълими", "Педагогика тарихи" фанларини ўқитиш жараёнида ва дарсдан ташқари тарбиявий ишларда, ахлоқий мавзуларда суҳбатлар ўтказиш уйун тавсиялар ишлаб чиқишда кенг фойдаланилмоқда.

Шундай қилиб, юқорида биз Аваз Утар ўглини маърифий=педагогик меросини ўрганишнинг назарий ва амалий аҳамиятига тўхталдик ва ундан ўқув=тарбия жараёнида фойдаланиш ҳақида ўқитувчиларга умумий тушунча ва баъзи бир тавсияларни беришга ҳаракат қилдик.

Х У Л О С А

Аваз Утар ўглининг маърифий-педагогик қарашларининг таҳлили шундан далолат берадики, у маърифий-ахлоқий муаммоларни илғор маърифатпарварлик ва инсонпарварлик педагогикаси нуқтаи назаридан ҳал этди. У нодонлик ва жоҳилликни қоралаб, инсон боласи ўқиш-ўрганиши лозимлигини тарғиб қилади. Бу ўринда Аваз Утар ўгли билим эгаллашни инсон камолоти ва бахт=саодати, жамият тараққиёти билан боғлайди. Бу эса мураббий шоир ижодини халққа яқинлаштиради ва унинг пандномаларидан халқ кундалик ҳаётида, ўз болаларини тарбиялаш воситаси сифатида ўринли фойдаландилар. Шу туфайли мураббий шоир ўз асарлари билан халқ донолиги бўстонидан муносиб ўрин эгаллади.

Аваз Утар ўглининг маърифий-ахлоқий қарашлари асосини одоб, ахлоқ, адолат, шижоат, тенглик, улфатчилик, ваъдага вафо қилиш, аҳиллий, мажбурият ва бурч, раҳм=шафқат, эркинлик, сабр=тоқат, қаноат, ҳалол меҳнат, ишқ=муҳаббат масалалари ташкил этади. Маърифатпарвар шоирнинг инсоний фазилатларни эгаллаш борасидаги фикрлари ўз даврида ёшларни одоб=ахлоқли қилиб тарбиялашда ижобий роль ўйнади. Аваз Утар ўглининг ўзига хос ахлоқий таълимотида гўзал инсоний фазилатлар кишининг ахлоқий камолоти билан бирга яхлит ҳолда талқин этилади. Унинг ахлоқий ғоялари инсонпарварлик руҳи билан суғорилган бўлиб, кенг халқ оммасига бениҳоя яқин ва тушунарли эди.

Мураббий шоирнинг ўқитиришича, ҳамма меҳнат қилиш, ҳунар=касб эгаллаши лозим. Зероки, фақат меҳнатдангина инсон бахт=саодат ва

камолотга эришуви мумкин. Умуман у жамият ва унинг фаровонлигига фойда келтирадиган ҳар қандай ижтимоий=фойдали меҳнатни ва касб=ҳунар турини инсон учун муносиб деб билади. Шу боисдан ҳар бир киши ўз вазифасини сидқидилдан бажариши лозимлигини тарғиб қилади.

Айниқса, Аваз Ўтар ўглининг кишиларни нафосатли ва гўзал ахлоқий фазилатли қилиб тарбиялашда санъатнинг, хусусан, мусиқа ва шеъриятнинг аҳамияти ҳақидаги фикрлари беқиёсдир.

Аваз Ўтар ўглининг **Ўзбекистонда** ижтимоий=педагогик фикрлар тарихи тараққиётига қўшган ҳиссаси каттадир. Мураббий шоирнинг асарларидаги маърифий-педагогик гоялар маданият ва педагогика тарихи хазинасига битмас=туганмас ҳисса бўлиб қўшилди. Шоир ўзининг маърифий=тарбиявий мероси халқ хотирасида унутилмаслигига, халқнинг дили ва иродасида мангу **яшага**гига шоир комил ишонч билан қараган эди:

Мени ёд этгай авлодим мазоримни ўраб гулдин,

Ишончим шундадир бўлгай мазорим бир зиёратгоҳ^I.

Аваз Ўтар ўгли янглишмади. У орзу қилган, уни ардоқлайдиган замон келди. Аваз Ўтар ўгли халқнинг севимли шоири бўлиб қолди, унинг асарлари қайта=қайта нашр этилмоқда, асарлари устида илмий=тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Аваз Ўтар ўгли асарлари қардош халқлар тилларию таржима қилиниб, шоир ҳақида эса илмий-оммабоп ва бадиий асарлар яратилди. Мактаблар, давлат ва жамоа хўжаликларини, кўчалар унинг номини билан аталади. Ҳар йили Хоразм вилоятида Авазхонлик кунлари ўтказиш анъанага айланганлиги диққатга сазовордир.

---

^I Аваз. Сайланма. Тошкент, 1984, 28= бет.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

Шундай қилиб, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли" китобида давлатимиз ва жамиятимиз равнақи йўлидаги маънавий бойлигимизнинг ўрни ва роли аниқ ҳамда батафсил белгилаб берилди. Тил ҳақидаги Янги Қонун ҳам ана шу эътибор натижаси бўлди.

Ўзбекистон мустақиллик йўлига ўтди. Мустақил Ўзбекистонга эркин ва ижодий фикрлай оладиган маънавий баркамол кадрлар керак. Ана шу мақсадни амалга оширишда машҳур алломалар, маърифатпарварлар қолдирган бой илмий-маданий меросни ташвиқ ва тарғиб қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу йўсинда Аваз Ўтар ўглининг ижтимоий=сиёсий ва ҳурфикрлилик ҳамда маърифий=педагогик қарашларининг таҳлили шундан далолат берадики, у биқиқ феодал=хонлик тузуми шароитида жаҳолат, нодонлик ва саводсизликка қарши курашда илғор мавқеда турган. Шоир оддий халқ кунглидан шунинг учун ҳам чуқур жой олганки, унинг атрофларида феодал зулмга, жаҳолатга очикдан=очик қарши чиқиш, меҳнат аҳлини ҳурриятга даъват этиш, яхши инсоний фазилатлар учун кураш, инсоннинг ижтимоий бурчи, гўзал ахлоқ ҳақида қайғуриш ва энг яхши ахлоқий фазилатларни тарғиб этиш, маърифат ва зиё тарқатиш, шахснинг маънавий камолоти тасвирланган. Бу ғоялар бизнинг замон руҳига уйқаш ва ҳамоҳанг бўлиб, ижтимоий=педагогик фикр тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилган дейишга ҳақлимиз. Чунки шоир оддий халққа хайрихоҳ, меҳнат аҳлига фидойи бир маърифатпарвар сифатида майдонга чиқиб, инсон эрки, ҳуқуқи, қадр=қиммати ва унинг фазилатлари, орзу=истаклари ҳақида кенг ва теран фикр юритди. Ўсиб келаётган авлоднинг таълим=тарбияси тўғрисида қайғуради.

Аваз Ўтар ўгли "Мактаб", "Тил" тўғрисидаги асарларида бола-

ни мактабда ўқитиш ва тарбиялаш зарурлигини алоҳида уқтирса ҳам, лекин таълим=тарбия назариясига оид алоҳида рисола бағишлаган эмас. Унинг мавжуд шеърий асарларида таълим=тарбия масалалари сочма ҳолда учрайди, холос. Биз шоирнинг ана шу сочма ҳолдаги асарларини жамлаб таҳлил қилиб, унинг ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган ижтимоий=сиёсий, ҳурфикрлик, инсонпарварлик, маърифий=дидактик ғоялари ҳақида фикр юритдик ва шу орқали унинг Ўзбекистонда ижтимоий=педагогик фикр тараққиёти тарихида тутган ўрнини кўрсатиб беришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик. Аваз Ўтар ўғли асарлари таҳлилидан кўришиб турибдики, у ўзининг маърифий=тарбиявий қарашлари орқали инсонни, унинг ажойиб ахлоқий фазилатларини улуғлади. Халқнинг фарзандлари илмли ва маърифатли бўлиши ва шу асосда ахлоқий баркамолликка эришувини орзу қилди.

Шу боис Аваз Ўтар ўғлининг фикрича, бола дунёқарашининг шаклланишида ташқи муҳит ва теварак=атрофдаги одамлар муҳим роль ўйнайди. Ташқи муҳит таъсирида бола фақатгина атроф=муҳитни кузатибгина қолмасдан, яхши ва ёмон малакаларни ҳам ҳосил қила боради. Шунинг учун ҳам шоир қишиларни бола тарбиясида жуда эҳтиёт бўлишга чақиради. Мураббий шоирнинг уқтиришича, бола ярамас қилиқларни эгалламаслиги учун, яхши ва фозил кишилар орасида тарбия кўриши лозим. Унга қўндалик ҳаётни, турмуш икир=чикирларини ўргатиб бориш ва уни ёмон ҳамда қўпол гапларни эширишдан сақлаш зарур. Бола, айниқса, ёлғон сўзлашга, тухмат қилишга одатланмаслиги керак.

Аваз Ўтар ўғли бола дунёқарашининг шаклланишида ва камолотида зарур бўладиган қўйдаги хулқ=одоб қоидаларига муфассал тўхталади: ақлни пешлаш, зеҳн ўткирлиги, адолат, шижоат, иффат, сабр-тоқат, қаноат, дўстлик, аҳиллик, вафо=садоқат, мажбурият ва бурч, раҳм=шафқат, саҳоват ва ҳиммат, ҳалол меҳнат ва касб-ҳунар эгал-

лаш, ишқ=муҳаббат, ширинсуҳанлик, катталарни, ота=онани ҳурмат қилиш ва ҳ.к.

Маърифатпарвар шоир таълим=тарбияни ахлоқий тарбия масалалари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб қарайди. У ўз замонасидаги мактабларда болаларни ўқитиш услубига танқидий муносабатда бўлади. Унингча мактабларда ўқитувчилар болаларга билим асосларидан дарс бериш ўрнига ҳар хил бўлмағур уйдирмалар ҳақида гапирдилар, афсоналар тўқийдилар. Баъзи ўқитувчилар эса болаларга кўпол муомалада бўлиб, улар ҳулқиға салбий таъсир кўрсатадилар. Шу муносабат билан шоир асарларининг мундарижасини белгилаб берган қуйидаги маърифий-тарбиявий ғоялар жуда ҳам қимматлидир:

1. Таълим=тарбия бирлигини ҳисобга олиш, схоластик таълим услубини бутунлай ислоҳ қилиш.

2. Ўқитишда ўқувчининг ёшини, қизиқиши ва интилишини ҳисобга олиш.

3. Ўқитишнинг турли усул ва услубларидан фойдаланиш, тан жазосини бекор қилиш.

4. Мактабда табиий=илмий фанларни ўқитиш орқали болаларнинг ақл=идроки ва зеҳнини, фараз қилиш қобилиятини ўстириш, нафис завқ олиш хусусиятларини шакллантириш.

5. Илм=маърифат эгаллаш ҳирсу хавас ва таъмагирлик йўлида бойлик тўплаш учун бўлмасдан, аксинча, илм=фан халқнинг оғир турмушини енгиллаштиришга, бева=бечораларга хизмат қилиши лозим.

6. Илм=фанни жамиятдаги зўравонлик, жабр=зулм, адолатсизлик, ёвузликни бартараф қилишда ва кишиларни тарбиялашдаги роли бениҳоя каттадир.

Шуни айтиш керакки, Аваз Ўтар ўғлининг эътиборга молик бундай умуминсоний ғоялари нафақат ўз даврида, балки кейинги даврларда Хоразмда яшаган Баёний, Фақирий, Мутриб, Девоний, Чокар, Сафо

Муғанний, Партав, Суфи, Қурбон Берегин, Соҳиб Назарий, Умар Қурбоний, Хазиний, Карим Полвоний, Онабиби Қори, Эшмурод Девонов каби шоирлар дунёқарашларининг шаклланишида ва ижодида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Хоразмлик маърифатпарвар шоирларнинг, шу жумладан, Аваз Ҳтар ўғлининг бой маърифий-педагогик қарашлари ва адабий-ахлоқий мероси, мураббий шоир тарғиб қилган хулқ-одоб қоидалари, ўғитлари=ю панд=насихатлари ҳанузгача ўзининг тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган. Мураббий шоирнинг касб=ҳунар ва илм=фанни эгаллаш ҳақидаги қимматли фикрлари, донолик, адолат, шижоат, иффат, муътадиллик, тўғрилиқ, ростгўйлик, саҳийлик, ҳимматлилик, меҳнатсеварлик, камтарлик, севги-саодат, аҳду=вафо, меҳмоннавозлик каби инсоний фазилатлар хусусидаги пурмаъно сўзлари ҳозирги кунда ҳам ҳаммани яхшиликка ва ҳайрли ишлар қилишга ундаши, кишиларни ёвузликка, нодонликка, жаҳолатга қарши курашга чорлаши шубҳасиздир.

Демак, Аваз Ҳтар ўғлининг ижодини синчиклаб ўрганиш шуни кўрсатадики, хусусийлик ва умумийлик, миллийлик ва умуминсонийлик ниҳоятда уйғун ҳолда намоён бўлади. Унинг инсон маънавияти, инсон руҳияти, ақлий камолоти равнақи учун асосий замин бўлиб хизмат қиладиган бой меросини тўлалигича чуқур ўрганишимиз, ўзлаштиришимиз зарурдир. Шубҳасиз мураббий шоир асарлари ўқувчиларнинг ва талабаларнинг илмий=назарий билимларини бойитибгина қолмай, балки уларнинг маънавий дунёсини ҳам кенгайтиради, жуда кўп ахлоқий фазилатларни ўзлаштиришга, илм=маърифатга бўлган чексиз ҳурмат ва эътиқодни тарбиялашга ёрдам беради. Аваз Ҳтар ўғли ижодининг ҳамisha долзарблиги ва замонавийлиги ҳам, куч=қудрати ҳам худди шу билан намоён бўлади.

Хуллас, Аваз Ҳтар ўғлининг хурфикрлилик, маърифатпарварлик, хорижий тилларни ўрганиш, халқларни дўстлик ва ҳамкорликка чақириши тўғрисидаги илғор фикрлари ўзбек халқининг ҳаётида муҳим роль

ўйнади. Ҳозирги Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва айна чоқ-
да ўзбек тилига давлат мақомининг берилиши маърифатпарвар шоир-
нинг олижаноб орзу-ҳаваслари бўлиб, унинг рўёбга чиқишида ўзбек
халқининг севимли фарзанди Аваз Утар ўғлининг роли ҳам оз эмас-
лигини унутмаслигимиз керак, албатта.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаев А.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. Тошкент, "Ўқитувчи", 1980.
2. Абдурасулов А. Ўзбек маърифатпарвар шоирлари илм=маърифат ҳақида. Тошкент, "Ўқитувчи", 1972.
3. Абдуғаффоров А. Демократ шоир. "Қишлоқ ҳақиқати" рўзномаси, 1984 йил 4 сентябрь.
4. Аваз Ўтар. Танланган асарлар. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1951.
5. Аваз Ўтар. Танланган асарлар. Ўздавнашр, Тошкент, 1956.
6. Аваз. Девон. Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976.
7. Аваз. Сайланма. Тошкент, Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
8. Авазова А. "Соединяйтесь, люди!". Газета "Хорезмская правда", 18 апреля 1984 г.
9. Авазова А. Не знала сердца от любви "отдохновенья", Газета "Хорезмская правда", 13 июля 1984 г.
10. Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. Тошкент, Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
11. Анталогия педагогической мысли Узбекской ССР. Москва, "Педагогика", 1986.
12. Баёний. Шажараи Хоразмшахий. Ўзбекистон Республикаси ФАШИ, кўлёмалар фонди, инв. № 9596.
13. Баратов М. Ўзбекистонда маърифат учун кураш тарихидан. ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1961.
14. Билялов Ғ.М. Из истории культуры и просвещения в Хорезме. Ургенч, 1967.
15. Билялов Ғ.М. Культура и просвещение в Хорезмской Народной Советской Республики, Ташкент, "Фан", 1966.

16. Билялов Г.М. Хоразмда халқ маорифи тараққийси. Тошкент, "Ўқитувчи", 1969.
17. Бобохонов А. Ўзбекистонда педагогик фикр тараққиёти тарихидан. Тошкент, "Ўқитувчи", 1967.
18. Воронова И. Человек спешивший в будущее. Газета "Хорезмская правда", 7 и 11 мая, 1969 г.
19. Гафур Гулям. Аваз Отар-оглы. Журнал "Звезда Востока", 1954, № 10.
20. Долимов С. 8-синф "Ўзбек адабиёти тарихи" дарслиги учун методик қўлланма. Тошкент, "Ўқитувчи", 1980.
21. Девони Аваз. ЎзФАШИ, қўлёзмалар фонди, инв. № 942.
22. Жуманиёзов Хевакий. Тарихи гулшан. ЎзФАШИ, қўлёзмалар фонди, инв. № 7421.
23. Исмоилова Г. Хоразмнинг фозил фарзанди. "Ёш ленинчи", 1991 йил, 23 август.
24. История Узбекской ССР Т. I, кн. 2, Ташкент, УзССР "Фан", 1956.
25. История Хорезма (в древнейших времен до нашей дней), Ташкент, "Фан", 1976.
26. Каримов И.А. Истиқлол йўли. Муаммолар ва режалар, Тошкент, "Ўзбекистон", 1992.
27. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, "Ўзбекистон", 1992.
28. И.А.Каримов. Ўзбекистон келажаги буюк давлат, Тошкент, "Ўзбекистон", 1992.
29. Каримов Ф.К. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб, Тошкент, "Ўқитувчи", 1987.
30. Каримов Ф.К., Долимов С., Ашрапова Т. Ўзбек адабиёти. Ўрта махсус билим юртлари учун дарслик.. Тошкент, "Ўқитувчи", 1979.

31. Кор-оглы Х.Г. Узбекская литература. Москва, "Высшая школа", 1986.
32. Лаффасий. Хоразм шоирларининг таржимаи ҳоллари. ЎзФАШИ, қўл-ёзмалар фонди, инв. № 9494.
33. Маллаев Н.М., Каримов Г.К., Исматов С.И. Узбек адабиёти тарихи. 8= синф учун дарслик. Тошкент, "Ўқитувчи", 1986.
34. Маллаев Н.М., Абдуллаев Ш., Шарипов О., Адабиёт хрестоматияси. 8= синф учун. Тошкент, "Ўқитувчи", 1982.
35. Мамедов Б. Қабих онларда эркини куйладим, дўстлар... „Ўзбекистон адабиёти ва санъати“ рўзномаси, 1984 йил, 24 август.
36. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, изд-во АН УзССР, 1957.
37. Мирзаев В. Аваз Ўтар ўғли. Тошкент, Ўздавнашр, 1961.
38. Мирзаев В. "... ёд этгай авлодим", "Фан ва турмуш" ойнамаси, 1984 йил, 2= сони.
39. Мирзаев В. Аваз ижодида маърифатпарварлик ва дидактик ғоялар. "Совет мактаби" ойнамаси", 1984 йил 8= сон.
40. Мирфаёзов М., Бобомуродов А. 4-8= синф адабиёт дарсларида кўргазмалилик. Тошкент, "Ўқитувчи", 1986.
41. Муминова. Об общественных мотивах в лирике Камила Хорезми, Ражи, Аваза Утара. Журнал "Общественные науки в Узбекистане", 1969 г. № 4.
42. Назарий Р., Д.Раҳимов. Зулмат ичра чирғ. "Ўзбекистон адабиёти ва санъати", рўзномаси, 1984 йил 24 август.
43. Назарий Р. Шоирнинг жазоланиши. "Хоразм ҳақиқати" рўзномаси, 1984 йил, 24 февраль.
44. Назарий Р., Раҳимов Д. Шоир авлодлари шажараси. "Машъал" рўзномаси, 1983 йил, 3 май.

45. Муҳаммаджонов А. Вопросы воспитания в узбекской классической литературе. Ташкент, Изд-во "Фан" Узбекской ССР, 1986.
46. Очерки общественно-философской мысли в Узбекистане. Ташкент, "Фан", 1977.
47. Пирназаров М. Поэтик жанрлар топологияси. Тошкент, ЎзССР "Фан" нашриёти, 1989.
48. Раҳим Д., Матрасул Ш. Феруз шох ва шоир қисмати. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.
50. Расулова Ф. Просветительско-педагогические идеи. Аваз Отар огли. ЦИУПУ и педобшество УзССР, Ташкент, 1991.
51. Расулова Ф., Хасанов С. Аваз Ўтар ўгли ҳаёти ва ижодини мактабда ўрганиш. Тошкент, "Ўқитувчи", 1991.
52. Расулова Ф., Хасанов С. Аваз Ўтарнинг маърифий-тарбиявий қарашлари. Тошкент, "Ўқитувчи", 1992.
53. Расулова Ф. Аваз Ўтарнинг маърифий-тарбиявий қарашлари. "Халқ таълими" ойномаси, 1993 йил, 12= сонлари.
54. Романова Б. Хорезмнинг агартуш шайхлар мектепхем илим ҳақида. Журнал "Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР", 1975 г. № 2,
55. Романова Б. Хоразм маърифатпарвар шоирлари. "Совет мактаби" ойномаси, 1975 йил, 8= сон.
56. Романова Б. Педагогические мысли Хорезмских поэтов-просветителей конца XIX, начала XX вв. Автореферат канд. диссертации. Ташкент, 1978.
57. Сабиров М. Поэт - просветитель Аваз Отар огли о нравственном воспитании. Ферганский госпединститут. Ученые записки. Выпуск 3. 1957.
58. Самандаров Э. Булутли тонг ("Эрк товушлари" достонидан парча). "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" рўзномаси, 1984 йил 14 сентябрь.

59. Сафо Очил. Бўлмагай ("Аваз Ўтар ўгли монологи туркумидан).
Шоир келяпти." "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" рўзномаси,
1984 йил, 31 август.
60. Сафо Очил. Аваз Ўтар ўглига муҳаммас. "Ўқитувчилар газетаси",
1991 йил, 16 март.
61. Сиеев Саъдулла. Аваз. Роман. "Ёш гвардия" нашриёти, 1987.
62. Сиддиқов Ҳ. Хоразм мутафаккирлари фан ва дин ҳақида. Тошкент,
1960.
63. Табибий. Мажмуаи 30 шуаро пайравий Ферузшохий. ЎзФАШИ, қўлёзмада
фонди, инв. № 1152.
64. Турсунов У., Уринов Б. Ўзбек адабий тили тарихи. Тошкент
"Ўқитувчи", 1982.
65. Туленов Ж., Юсупов К., Гафуров З. Истиқлол ва тараққиёт маф-
кураси: мақсад ва йўналишлари. Тошкент, "Ўзбекистон", 1993.
66. Ҳасанов С. Народный заступник. Газета "Правда Востока"; 25
августа 1984 г.
67. Ҳасанов С. Пламенный поэт=демократ. Газета "Хорезмская правда",
2 августа 1984 г.
68. Ҳасанов С. Аваз Отар-огли. Ташкент, "Ўқитувчи", 1985.
69. Циканова С. Глазами художника. Газета "Хорезмская правда",
19 апреля 1984 г.
70. Юсупов Ю. Аваз Ўтар ўгли. "Гулистон" ойнамаси, 1940 йил, 6-сон.
71. Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. Тошкент. Ф. Фулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1967.
72. Ўзбек адабиёти тарихи. У том, Тошкент, ЎзССР "Фан", 1980.
73. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактаблари дастури (У-ХІ синфлар
учун), Тошкент, 1991.
74. Ўзбек адабиёти. Умумтаълим мактаблари у дастури (У-ХІ синфлар
учун), Тошкент, 1992.

75. Ўзбек адабиётидан умумтаълим мактаблари учун дастур (Адабиёт чуқур ўрганиладиган мактаблар, мактаб интернатлар ва лицейларнинг У-ХІ синфлари учун), Тошкент, 1993.
76. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Тошкент. "Ўқитувчи", 1992.
77. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, "Ўзбекистон", 1992.
78. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни. "Халқ таълими" ойнамаси, 1992 йил, 10-12= сонлари.
79. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқураси. Тошкент, "Ўзбекистон" 1993.
80. Қобулов Н., Мўминова В., Ҳаққулов И. Аваз ва унинг адабий муҳити. "Ўзбек тили ва адабиёти" ойнамаси, 1989 йил, 3= сон.
81. Қўшжонов М. Ҳаёт - адабиёт кўзгуси. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
82. Ҳасанов С., Расулова Ф. Мутафаккирларнинг маърифий-ахлоқий қарашлари. "Совет мактаби" ойнамаси, 1991 йил, 12= сон.
83. Ҳасанов С. Хоразм мутафаккирларининг педагогик мероси. Тошкент, 1991.
84. Ҳасанов С. "...қолурки ўчмагай номинг", "Фан ва турмуш" ойнамаси, 1979 йил, 8= сон.
85. Ҳасанов С. Мутафаккирлар меҳнат тарбияси ҳақида. Тошкент, "Ўқитувчи", 1993.
86. Ҳаққул И. Абадият фарзандлари. Тошкент, "Ёш гвардия", 1990.
87. Ҳаёт ва турмуш одоби дастури. (X-ХІ синфлар учун), Тошкент, 1993.
88. Ҳусайнов М. Исёнкор шоир сиймоси. "Шарқ юлдузи" ойнамаси, 1989 йил, 1= сон.

МАКТАБДА АВАЗ ЎТАР ЎҒЛИ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИ МАЪРИФИЙ=
ПЕДАГОГИК АСОСДА ЎРГАНИШНИНГ ШАКЛИ ВА УСУЛЛАРИ

Адабиётшунос олимларимиз С.Долимов, А.Зуннунов, Н.М.Маллаев, О.Юсупов, В.Раҳматов, Ғ.Каримов, В.Мирзаев, Ҳ.Ҳомидов, С.Ҳасанов ва бошқалар Аваз Ўтар ўғли ҳаёти ва ижодини ўрганиш, унинг адабий меросини жамоатчиликка етказиш йўлида анчагина меҳнат қилдилар. Адибнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумотлар мактаб ўқув дастуридан мустаҳкам ўрин олди. Мактабда УП синфда Аваз Ўтар ўғлининг "Мактаб", "Тил", "Фидойи халқим" шеърларини ўрганишга 2 соат; X синфда "Соғиндим", "Хуш келдингиз", "Миллат", "Йўқ бўлинг", "Хуррият" ғазалларини, "Фалонким суҳанчиликни расмин ўзга қилмиш фан", "Ёмонларнинг ёмони" қитъаларини ўрганишга 3 соат ажратилган^I. Ёш авлодни маънавий жиҳатдан етук ва нафосатли қилиб тарбиялашда ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиларимиз Аваз Ўтар ўғлини адабий меросидан қулай дидактик восита сифатида кенг фойдаланмоқдалар. Бироқ, лунга қарамай: авазшунослик соҳасидаги ишларни ҳали зарур босқичга етган деб ҳисоблаб бўлмайди; шоирнинг ҳаёти ва адабий меросини ўрганишда хилма-хилликка, чалкаш ва янглиш фикрларга дуч келинмоқда. Мактаб ўқувчиларига Аваз Ўтар ўғли дунёқарашининг шаклланиши, у яшаган давр манзараси, ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий хусусиятлари ва шунга боғлиқ ҳолда шоир асарларининг гоаявий мазмуни ҳақида ҳамма вақт ҳам тўлиқ ёки бир хил маълумот берилавермайди. Бунинг асосий сабаби шу кунга қадар ўзбек адабиётини ўқитиш услубияти соҳасида Аваз Ўтар ўғлининг ҳаёти ва ижодини махсус ўрганишга бағишланган илмий=тадқиқот ишлари етарли эмаслигидадир.

^I Умумтаълим мактаблари дастури. Ўзбек адабиёти (У-ХI синфлар учун). Тошкент, 1992.

Биз бу ерда умуман мактабда Аваз Утар ўглининг ҳаёти ва ижодини ўрганиш услубияти устида баҳс юритмоқчи эмасмиз. Бу масала аслида илмий-тадқиқотимиз мавзуси доирасига ҳам кирмайди. Шундай бўлса ҳам бу ҳақда қисқача тўхтаб ўтишни тозим топдик, чунки юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, биз тажрибали ўқитувчилар билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган методик тавсиялар асосида дарс ўтаётган кўпгина ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари Аваз Утар ўгли адабий меросини ўқувчиларга маърифий-дидактик асосда тушунтиришда катта муваффақиятларга эришмоқдалар.

XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг энг муътабар намояндаларидан бири маърифатпарвар шоир, жафокаш зиёли, истеъдодли лирик сиймо Аваз Утар ўғлидир.

Унинг ижодини ўрганиш - мактаб таълимида муҳим маърифий-тарбиявий қимматга молик бўлиб, шу йўсин, хонлик тузумига ва чоризм истилосига, истибод ва зулм даҳшатларига қарши ёш авлодда мислсиз нафрат ҳиссини ўстирамиз. Аваз Утар ўгли ўша феодал-хонлик тузumi ва чоризм мустамлакасининг жафокаши, бевосита қурбони бўлди. Ана шу боисдан, ўқитувчи, аввало, ўзи шоирнинг ижодини ғоятда пухта ўрганиши, таҳлил этиши ва шу асосда ўқувчиларга чуқур мустаҳкам билим - кўникма бериши зарур.

Юқорида таъкидлаганимиздек, "ўзбек адабиёти" дастурида Аваз Утар ўглининг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш учун 5 соат ажратилган. Буни қуйидагича тақсимлаш мумкин;

1. Аваз Утар ўглининг ҳаёти ва ижодий фаолияти - I соат.
2. "Ҳуррият" - халқ озодлик ҳаракатининг бадиий садоси сифатида - I соат.
3. Аваз Утар ўглининг маърифатпарварлик ғояларининг ўзбек адабиёти тараққиётида тутган ўрни - 2 соат.
3. Аваз Утар ўгли шеърларининг бадиий хусусиятлари - I соат.

АВАЗ УТАР УҒЛИНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ

Ўқитувчи "Аваз Утар ўғлининг ҳаёти ва ижодий фаолияти" мавзусидаги дарсини бошлашдан олдин шоирнинг катта қилиб ишланган расмини синфга олиб киради. Кейин эса мавзунини эълон қилгач, Аваз Утар ўғлининг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишлаб 1984 йилда чиқарилган қисқа метражли ҳужжатли фильмдан фойдаланган ҳодда у яшаган тарихий даврдаги адабий жараён ва шоир ижодининг тадрижи ҳақида батафсил сўзлаб беради. Ўқитувчи шоир ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш жараёнида у яшаган ва ижод этган адабий-тарихий муҳит билан ўқувчиларни таништирмақ учун ижтимоий-сиёсий воқеаларга алоҳида эътибор беради, хонга ва унинг амалдорларига мадҳиялар ёзган Гуломий, Ожиз, Камолий, Султоний, Содик каби шоирлар, XX аср бошларида кучайиб бораётган озодлик ҳаракатининг таъсирида адабий ҳаётда халқчиллик, инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари эса Аваз Утар ўғли, Сўфи, Фақирий, Комил Девоний, Роғиб, Сафо Муганний, Партавий сингари шоирлар ижодида яққол сезила бошлаганлигига ўқувчилар эътиборини қаратади, бу эса ўқитувчи маърузасининг жонли ва қизиқарли бўлишини таъминлайди.

Ўқитувчи "Аваз Утар ўғлининг ҳаёти ва ижодий фаолияти" ҳақида гапирган чоғида шоирнинг отаси Полвонниёз Утар Гадойниёз ўғли бағоят дилкаш, хушчақчақ ва шоир табиат киши бўлганлигини, унинг уйида Огаҳий, Комил Хоразмий, Мутриб, Баёний ва бошқа шоиру алломалар аҳли тез-тез тўпланиб, шеърхонлик кечалари ўтказилиб турилганлиги, бунинг ёш Аваз Утар ўғли дунёқарашининг шаклланишига ва истеъдодининг камол топишига самарали таъсири ҳақида батафсил сўзлаб бериши керак. Бу ўринда ўқитувчига "Аваз Утар ўғлининг ҳаёти ва ижодий фаолияти"ни тушунтиришда қуйидаги хронологик жадвал ва авлодлари шажараси кўрсатилган тасвирдан фойдаланишни тавсия этамиз;

Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир
хронологик жадвал

Йиллар	Тарихий воқеалар	Шоирнинг ҳаёти ва ижодига доир далиллар
1884		Шоир Хивада туғилди.
1895		Аваз бошланғич мактабни тугатди.
1896		Хивадаги Иноқий мадрасасига ўқишга киради.
1895- 1905		Уста Полвонниёз Ўтар уйида бўладиган адабий кечаларда Огаҳий, Комил Хоразмий, Мутриб, Баёний ва бошқалар иштирок этганлар. Аваз ана шу устозлар таъсирида 14 ёшида шеър ёзишга киришади ва 15 ёшида шоир сифатида танилди. Аваз Ўтар ўгли Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) томонидан саройга таклиф этилади.
1905	Биринчи ўрус инқилоби	
1909		Аваз Ўтар ўгли ҳурфикрлик ва шаккокликда айбланиб 200 дарра урилади ва "жинни бўлди" деб эълон қилинади. Шу йилнинг охирларида Бобоэшон қабристонидаги шайхлар кишанидан озод бўлди.
		<u>Аваз Ўтар ўглининг ижод йиллари:</u>
1895- 1905		I. Илк изланиш (адашиш) даврида "Хабар", "Салламно" қасидаларини ёзди.

-
- 1905-1914 Шоир Кавказ ва Кримга борди ва Бокуда Жалил Маматқулизода, Алиакбар Собир, Муҳаммад Ходи каби озарбайжон маърифатпарвар шоирлари билан учрашди.
2. Ижодининг тараққий этган даври. "Мактаб", "Тил", "Фидойи халқим", "Уламоларга", "Миллатни айларсан хароб", "Эшон" ва бошқа асарларини ёзди.
- 1914-1919 3. Етук ва забардаст шоир сифатида баракали ижод қилди. "Саодатул-иқбол" девони, "Эй Аваз", "Топар эркан", "Йуқ бўлинг", "Ўуррият" ва бошқа асарларини ёзди.
- 1919 Шоир 35 ёшида вафот этди.

АВАЗ ЎТАР ЎҒЛИ АВЛОДЛАРИНИНГ КИЧИК ШАЖАРАСИ

Гадойниёз - Аваз Ўтар ўғлининг бобоси

Авазжон кампир - Аваз Ўтар ўғлининг
момоси

Полвонниёз - Гадойниёз бобонинг ўғли

Муҳаммад Ёкуб, Энажон
(Полвонниёзнинг биринчи рафиқасидан туғилган ўғил-қизлари).

Ҳожибой, Ражаббой
(Полвонниёзнинг иккинчи рафиқасидан туғилган ўғиллари).

Аваз
(Полвонниёзнинг учинчи рафиқасидан Ровияжондан туғилган ўғли).

Муҳаммад Расул, Ёкутжон
(Полвонниёзнинг тўртинчи рафиқасидан Дуржондан туғилган ўғил-қизлари).

Собир, Саодат
(Муҳаммад Ёқубнинг
ўғил-қизлари).

Машариф, Абдушариф
(Ражаббойнинг ўғиллари).

Розияжон
(Аваз Ўтар ўғлининг
рафиқаси).

Каримберган,
Раҳимберган
(Авазнинг ўғиллари).

Ниҳоят ўқитувчи Аваз Ўтар ўғли яшаган тарихий даврдаги жараён ва шоир ижодининг тадрижга тўхталганда, юқоридаги хронологик жадвалдан дарсни жиҳозлашда ўринли фойдаланиши керак. Бу мавзу юзасидан шоирнинг илк изланиш даврига тўхталганда суҳбатни бундай белгилайди: эндигина адабиёт оламига кириб келаётган Аваз Ўтар ўғли хон саройига таклиф қилинади. Дастлабки кезларда шоир хон шахси ва салтанатини мадҳ этувчи "Хабар", "Салламно" сингари қасидалар ёзади. Қуйидаги мисраларни эса фикримизнинг далилидир, деб ўқиб беради:

Тонг йўқ. Табибийдек Аваз дилкаш ғазал машқ айласа,
Ким шоҳ инъоми била таъби бўлубдур асру чок.
Илоҳо, шаҳаншоҳга бўлсун мутъе,
Амиркону, Руму, Ёфуну Фаранг.

Ўқитувчи иккинчи даврга таъриф бераркан, Аваз Ўтар ўғли Шарқ адабиётининг энг яхши анъаналаридан озиқ олиб, уни давом эттирганлиги, илғор фикрли шоир сифатида шаклланганлиги, Аваз Ўтар ўғли ижодининг янги поғонага кўтарилишида хон саройидаги фисқу фасод ва тубанликлар туфайли шоир саройини тарқ этганлиги, олам ва одамни таниши, Русия ва Оврупа мамлакатларидаги сиёсий вазиятлар билан рўзнома ва ойномалар орқали танишуви, 1912 йилда даволаниш учун

Кавказ ва Қримга борганда Бокуда Жалил Маматқулизода, Алиакбар Собир, Муҳаммад Ходи каби ҳурриятпарвар адиблар билан учрашуви шоир ижодига таъсири ва "Фалоний" шеърӣ туркумининг яратилиши ҳақида батафсил тўхталиши лозим.

Ўқитувчи учинчи даврга таъриф берганда, Аваз Ўтар ўғлининг маърифатпарвар шоир даражасига кўтарилганлигини айтиб қуйидаги мисралар орқали тушунтиради:

Ватанпарвар фидойи фирқалар то бўлмаин пайдо,

На мумкин топмоғи ўлган таниға тоза жон миллат!

Ўқитувчи бу байтнинг мазмунини шарҳлаб, Аваз Ўтар ўғли ижодидаги ҳурриятпарварликни алоҳида таъкидлайди.

Ўқитувчи янги мавзунӣ мустаҳкамлаш мақсадида қуйидаги саволлар асосида суҳбат уюштиради:

1. А.Ўтар ўғлининг таржимаи ҳолини сўзлаб беринг.
2. Шоир ижоди қайси даврларга бўлинади?
3. Илк изланиш даври ижоди ҳақида сўзланг.
4. А.Ўтар ўғли ижодининг иккинчи босқичи ҳақида нималарни айта оласиз?
5. Учинчи босқич тўғрисида=чи?
6. Аваз Ўтар ўғлининг ҳурриятпарварлик ғоялари ҳақида нималарни биласиз?

Ўқувчилар савол=жавобда фаол иштирок этиб, дарс материалини яхши ўзлаштириб олганликларини ўз жавобларида намойиш этишлари лозим. Ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбат қуйидагича ўтказилса, дарс тушунарли бўлади.

Ўқитувчи: Аваз Ўтар ўғлининг илк изланиш даври ижоди ҳақида сўзланг.

Ўқувчи: Аваз Ўтар ўғли XIX асрнинг охиридан то 1905 йилгача, яъни илк изланиш даврида қисман сарой адабиёти таъсирида ижод эт-

ган бўлса ҳам, унинг хон томонидан тан жазосига ҳукм этилиши, бидъатчи руҳонийларнинг қилган бўхтони шоирнинг кўзини очди. У тез орада халқпарварлар қаторига ўтди эрк=ҳуқуқ, муҳаббат, вафо ва садоқатни тараннум этувчи ғазаллар ёзди.

Ўқитувчи: Аваз Ўтар ўғлининг ҳурриятпарварлик қарашлари ҳақида нимани биласиз?

Ўқувчи: 1914-1919 йилларда, яъни шоир ижодининг учинчи босқичида "Уламоларга", "Халқ", "Сипоҳийларга", "Ҳуррият", "Йуқ бўлинг", "Ҳарб ваҳшийларига", "Замон" каби ижтимоий-сиёсий мавзудаги асарларини яратди.

Ифодали ўқиш: "Ўзбек адабиёти мажмуаси"даги Аваз Ўтар ўғли асарлари устида ишлаш, савол=жавобдан сўнг ўқитувчи суҳбатга яқун ясайди.

Ўқувчиларга уй вазифаси берилгач, беш=олти ўқувчининг билимига баҳолар қўйилиб рағбатлантирилганлиги изоҳланади.

Ўқитувчи Аваз "Ўтар ўғлининг ҳаёти ва ижодий фаолияти"ни баён этганда шоир авлодларининг шажарасини ҳам қисқача тушунтириши муҳимдир. Буни суҳбат усулида бундай бошлаган мақсадга мувофиқдир:

- Аваз Ўтар ўғлининг бобоси Гадойниёз ота 70 раҳорни кўрган-да, унинг рафиқаси Авазжон момо эса 60 ёшга кирган чоғида фарзанд кўришади. Гадойниёз ота қариган чоғида фарзанд кўрдим, энди уни Полвон пирга назар қилганим бўлсин деб, ўғлининг исмини Полвонниёз деб атайти.

Гадойниёз ота ўғлини беш ёшга тўлганида, Қоракўз масжиди қошидаги мактабдор Ражаб муллага шогирдликка беради. Чаққон, қобилиятли ва хуштабиатли Полвонниёз мактабда хат-саводни чиқаришдан ташқари отасининг табиблик ва сартарошлик ҳунарларини, хусусан бош оғриғига қарши қулоқ орқасидан қон олиш, сариқ касаллигини, кўз ва оёқ оғриғи касалликларини даволаш усулларини ҳам моҳирлик билан

эгаллайди. Шу тариқа ота=ўғил халққа холисона хизмат қила бошлайди. Полвонниёз халқ ҳурматини қозонгани учун ҳам эл орасида "уста Утар" номи билан машҳур бўлади. "Утар" исм эмас, Полвонниёз Гадойниёз ўғлининг сартарошлик ҳунарига бир ишорадир холос. Гадойниёз бобо 90 ёшда вафот этади.

Полвонниёз биринчи рафиқасидан бир ўғил ва бир қиз (Муҳаммад Ёқуб ва Онажон) кўради. Рафиқаси вафот этгач, Полвонниёз иккинчи марта уйланади. Ундан эса, Ҳожибой, Ражаббой исмли фарзандлар туғилади. Бу рафиқаси ҳам вафот этгач, Полвонниёз учинчи марта Ровияжон исмли аёлга уйланади ва ундан Аваз исмли ўғил кўради. Аммо орадан бир оз вақт ўтгач, Утар бобонинг бу хотини ҳам оламдан ўтади. Шундан сўнг у Тўртинчи марта хонқалик Дуржон исмли аёлга уйланади ва ундан Муҳаммад Расул исмли ўғил ва Ёқутжон исмли қиз кўради.

Муҳаммад Ёқуб хонлик тузумига қарши ҳаракатда айбланиб, ўлим жазосига ҳукм этилади. У ёру-биродарларининг ёрдамида Хивадан Чоржуйга қочиб кетишга муваффақ бўлади. Фақат халқ инқилобидан кейингина Хоразмга қайтиб келади ва Хивада турли ишларда фаолият кўрсатади. У 1932 йилда Чоржуйда вафот этади.

Муҳаммад Ёқубнинг қизи Саодат, Авазнинг шогирди шоир Ота Маҳсум Муҳаммад Латиф ўғли Партавийнинг турмуш ўртоғидир.

Утар бобонинг Собиржон исмли ўғли эса Хоразмда моҳир тикувчи сифатида эл ҳурматини қозонган. У 1967 йилда вафот этган.

Утар бобонинг сартарошлик касби билан шуғулланган ўғли Ҳожибой эса 1961 йилда вафот этган.

Ражаббой умрининг охиригача (1965 йилда вафот этган) молия ходими вазифасида ишлаган. Ҳозирда эса унинг фарзандлари Машариф ва Абдушариф Утаровлар ота касбининг давомчиларидир.

Муҳаммад Расул 30= йилларда тиббиёт соҳасида Хоразмдан етишиб чиққан дастлабки олий маълумотли шифокордир. У 1938 йилгача Ялтадаги "Ўзбекистон" санаторийсида, 1938 йилдан 1940 йилгача Самарқандда, 1940 йилдан умрининг охиригача Хоразмда соғлиқни сақлаш ишига салмоқли ҳисса қўшди. Бундай ҳалол хизматлари эвазига у "Ўзбекистон ССЖда хизмат кўрсатган шифокор" фахрий унвони ва "Соғлиқни сақлаш аълочиси" нишонига сазовор бўлди.

Аваз рафиқаси Розияжон билан атиги ўн йилдан сал зиёд вақт гурмуш кечириб, учта ўғил кўришди. Шоирнинг катта ўғли Каримберган Тошкент фармацевтика ўрта махсус билим юртини тугатиб, ота=боболари ишини давом эттирди. Ҳозир эса бу касбни ўнлаб набиралар давом эттиришмоқда.

Авазнинг иккинчи ўғли Раҳимберган Улуғ Ватан урушида қатнашиб қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Шоирнинг учинчи ўғли эса, ёшлигида калликка учраб вафот этган.

Хуллас, Полвонийез Гадейнийез ўғли Ўтар бобо ўзидан 115 авлод қолдириб 1936 йилда 108 ёшида вафот этган. Умуман, Аваз Ўтар ўғлининг ҳаётига доир бундай қўшимча материаллардан дарс жараёнида бойдаланиш ўқитувчиларда шоир ижодига кучли муҳаббат ҳиссини уйғоради ва ўқув материални онгли, пухта ўзлаштиришга ёрдам беради, илбатта.

"Хуррият" - халқ озодлик ҳаракатининг
бадий садоси сифатида

Ўқитувчи Аваз Ўтар ўғлининг "Миллат", "Хуш келдингиз", "Соиндим", "Халқ", "Уламоларга хитоб", "Фалонким суханчиликни расин ўзга қилмиш фан", "Ёмонларнинг ёмони", "Йўқ бўлинг", "Сипохи юра истар", "Хуррият" каби ижтимоий-сиёсий мавзудаги асарларига мухталган чоғида Санкт-Петербургдан Хивага сургун қилинган Краши-

лов, Сафронов, Киселев, Андреев каби ўрус инқилобчи муҳожирлари ва чор армиясининг Хивадаги инқилобий кайфиятдаги аскарлари билан Аваз Ўтар ўғлининг дўстлашуви ва улардан ўрус тилини ўрганиши, бунинг шоир дунёқарашининг шаклланишига таъсири, Хевада жадидлардан ташкил топган "ижтимоийчилар" гуруҳининг пайдо бўлиши ва Аваз Ўтар ўғлининг бу гуруҳ йиғилишларининг фаол иштирокчисига айланишига атрофлича тўхталади. Сўнгра эса ўқитувчи "ижтимоийчилар" 1905 йил инқилобидан кейин Хевада хон ва унинг амалдорларига қарши тuzилган кичик ташкилот бўлиб, у аввало адолат, эрк, тенглик учун курашни мақсад қилиб қўйганлигини Аваз Ўтар ўғли бошлиқ бу ташкилот жиддий инқилобий ишлар билан шуғуланмасда, кишиларда машаққатли ҳаётга нисбатан норозилик уйғотишда муҳим аҳамият касб этганлиги, ташкилотнинг қирқдан зиёд аъзои бўлганлиги, ҳар пайшанба кечаси гоҳ Қаландархонада, гоҳ Қоракўз масжидида йигитлар гўё базмга тўпланишган, қўшиқлар айтишган, бу қўшиқ ва шеърлар мазмуни эрк ва адолат ҳақида бўлганлиги, хон тўхумига қарши тушунтириш ишлари ҳам олиб борилганлиги ҳақида ҳикоя қилиб беради.

Ўқитувчи "Хуррият" шеърини таҳлил қилганда аввал бир сидра намунали ва ифодали равишда ўқиб беради. Ўқиш асносида изоҳ талаб сўзларга, чунончи: "Хуррият", (эрк, озодлик), "Маҳв" (йўқолиш, майдондан кўтарилиб) "ихват" (биродарлик) изоҳ берилади. Кейин эса шеър ўқувчиларга ҳам ўқитилади. Шеър мазмуни ўқувчиларга бир қадар аён бўлгач, ўқитувчи шеърни таҳлил қилишга киришади.

Ўқитувчи ушбу шеър Россияда Октябрь инқилоби ғалаба қозониб, озодлик ва бахт=саодат шабадаси эса бошлаган бир дамда ёзилганини таъкидлайди.

Шоир "сиёсат маҳв бўлди" дейиш билан монархия - якка ҳукмронлигига узил-кесил зарба берилганлигига ишора қилади ва хуррият (озодлик)ни табриклайди. Шеърда илгари сурилган ғоя-халқлар дўст-

лиги (иттифоқи) бўлиб, шу туфайли олам обод ва гўзал бўлишлиги тушунчаси ифодаланади.

„Хор, афтодаҳол“ меҳнаткаш халқнинг забун аҳволи, ҳаддан ошган жабр=зулм ва чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати Аваз Ўтар ўғлини қаттиқ ранжитди ва изтиробга солди. Шу баисдан, у меҳнаткаш халқнинг ғамхўри, ҳимоячиси, илғор фикр ташувчиси сифатида майдонга чиқди ва унинг дарду аламларига шерик-ҳамнафас бўлди.

Аваз Ўтар ўғли асарининг ўзига хос юксак ғазилати шундаки, шоир "Хуррият" шеърида кўпчиликнинг, умумнинг аҳил-яктанлик билан бир ёқадан бош чиқаришини улуғлайди ва қадрлайди:

Жаҳон аҳли манга сизсиз севиқли жон азизим, дин,

Эрурмиз бир=биримизга яқин гўёки бир ихват.

Хуррият учун мардонавор курашганларни қаҳрамонлар деб улуғлаган шоир улар ҳақида энг яхши тилаклар, эзгулик тилайди. Уларни "биродарлар" деб атайди.

Ўқитувчи "Хуррият" шеъри II бўғинли бўлиб, арузнинг содда халқчил шаклида яратилганини, шоирнинг "Хуррият"ни "жаннат"га "талъат"ни "миллат"га қофия қилиб танлаши ҳам бежиз эмаслигини, чунки "Хуррият"ни афсонавий "жаннат"га қофия қилиниши, инсоннинг мавҳум орзу-умиди, ишончини аниқ изоҳланиши – булар ҳаммаси Аваз Ўтар ўғлининг хурриятпарварлик ғояларидан келиб чиққанлигини ўқувчиларга батафсил тушунтириши керак.

Ўқитувчи дарс якунида ўқувчилар эътиборини асосан 1905 йилдан кейин кучайган миллий озодлик ҳаракати ва инқилобий кўтарилиш Аваз Ўтар ўғли каби илғор фикрли шоирлар ижодига самарали таъсир қилиб, уларнинг асарлари орқали халқ ичига борган сари кенг тарқалиб борганлигига, "Хуррият"га бўлган ишонч меҳнаткашларни курашга, ғалабага бўлган интилишини мустаҳкамлаганлигига жалб қилиши лозим.

Аваз Ўтар ўглининг маърифатпарварлик ғояларининг

ўзбек адабиёти тараққиётида тутган ўрни

Аваз Ўтар ўгли ўз халқини жони-танидан севди, бутун ишончи, қувончи ва таянчи халқ бўлди. "Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ"нинг бутун заҳматларини худди ўшалар билан бирга "татиб кўрди". Бироқ у халқни ожиз, кучсиз, чорасиз кўрмади. Балки унинг уйғонишига, бош кўтариб, зулм=истибдод илдизига болта уришга қатъий ишонди. Халқпарвар шоир "Кўзларин оҳиста=оҳиста олар очса замон, Эй Аваз, бўлмас бунингдек барҳо овора халқ", - деганига, зулм=истибдон ва бахтсизликдан қутулишнинг бирдан=бир йўли илм маърифатни эгаллашда деб таъкидлади. "Нединким бизни ғам=қайғудин озод этгуси мактаб" ("Мактаб" шеъри) деган шоир илм=маърифат машъ-алини ёқишга даъват этди. Зотан ўша мустабид замонда шунинг ўзи ҳам катта жасорат эди.

Аваз Ўтар ўглининг "Мактаб" шеърини ўқиб эканмиз, беихтиёр Фурқатнинг маърифатпарварлик ғоялари ("Гимназия", "Илм ҳосияти") кўз ўнгимиздан ўтади. Шуниси ғоятда характерлики, ҳар иккала шоирдаги маърифатпарварлик қарашлар ғоятда уйғун ва ҳамоҳангдир.

Қаранг, Фурқат айтади:

Кўнгилларнинг сурури илмдандир,

Кўрар кўзларнинг нури илмдандир.

Энди Аваз Ўтар ўглига қулоқ тутайлик:

Кўнгилларнинг сурури, доғи кўзлар нуридир фарзанд,

Аларнинг умирини албатта обод этгуси мактаб.

Бу шундан далолат берадики, ХХ аср бошларидаги илғор ўзбек адабиёти ва унинг намояндалари хоҳ Қўқонда, хоҳ Тошкентда, хоҳ Хоразмда ижод қилмасинлар маърифатпарварлик ғоялари билан характерланади. Бу ғоя дунёқий илмларнинг ташвиқи - акс садоси эди. Жаҳо-

лат ва нодонлик ҳукмрон бўлган бир даврда илм=маърифат байроғини баланд кўтариш ҳам катта жасорат эди.

Дарс жараёнида ана шу масалаларга алоҳида эътибор бериш ўқитувчи диққат марказида туриши лозим; негаки, бу синфда дарс жараёнида ўтилганларни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўқитувчи "Мактаб" шеърининг яқунловчи ушбу мисралари фақат шеърнинг ғоясини очувчи, яқунловчи фикр намунаси бўлибгина қолмай, балки умуман, шоир маърифатпарварлик ғояларининг "синтези" эканлигини таъкидламоғи лозим:

Аваз, **ҳимматни** қил олий очарга эмди мактаб ким,

Балойи жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.

Ўқитувчи шоирнинг "Мактаб" шеъри ҳамisha ўзининг маърифий-таълимий аҳамиятини ва бадий қимматини йўқотмаслигини айтиб дарсга қисқача яқун ясайди.

Аваз Ўтар ўғлининг "Тил" шеърини эса қуйидаги услубда ўтиш мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи дарсни бошлашдан аввал Шарқ алломаларининг тил ҳақидаги фикрларидан намуналарни доскага ёзиб қўяди. Кейин эса "Тил" шеърини ўқитувчининг ўзи ифодали ўқиб беради:

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,

Тил воситаи робитаи оламиёндур.

Ғайри тилини саъй қилинг билгали ёшлар,

Ким илму ҳунарлар биланки ондин аёндур.

Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,

Билмакка они ғайрат этинг фойда кондур.

Илму фан уйига юборинглар болангизни,

Онда ўқуғонлар бори яктойи замондур.

Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,

Тил билмаганидан они бағри тўла қондур.

Шеър ўқувчиларга ҳам ифодали ўқитилади, кейин эса шеър матни устида иш олиб борилиб, таҳлил қилинади.

Шеър мазмунидан кўрғиниб турибдики, Аваз Ўтар ўғли бу асарида маърифатпарварлик ғояларини илгари сурган. Аваз талқинича, маърифатли бўлган инсон - онгли, ақл=идрокли бўлади. Шу маънода шоир бирор халқнинг тараққиёти бошқа халқлардан ажралган ҳолда муваффақият қозона олмаслигини тушунган ҳолда ёшларни "Фойдали кон" бўлмиш тил ўрганишга даъват этиши бежиз эмас, бу шеърнинг ҳозирги кундаги юксак қиммати ҳам ўз=ўзидан аён дур. Негаки, шоирнинг таъбири билан айтганда, тил бошқа халқлар ютуқларидан хабардор бўлишда замонавий маданият ва илм чўққиларини эгаллашда муҳим восита ҳисобланади, кишиларнинг ўзаро муносабатида халқлар орасидаги муносабатларни йўлга қўйишда бирдан=бир алоқа бўлиб хизмат этади. Бу фикр шеърнинг биринчи байтидаёқ акс этган:

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,

Тил воситаи робитаи оламиён дур.

Ўқитувчи Аваз Ўтар ўғлининг бу ерда тилнинг алоқа қуроли эканлигини, тил билиш ёш авлод учун - келажак учун муҳим қуроилардан бири, ғайри тилни билувчилар замоннинг илғор кишилари эканлигини баён қилганлигини изоҳлаб ўқувчиларга тушунтиради. Шу ўринда Аваз Ўтар ўғли "ғайри тил"ни, шубҳасиз, хорижий тилларни ўрганишни тарғиб қилганда, фақат алоҳида шахс камолоти билан эмас, балки жамият тараққиёти, илм=фаннинг жамиятга хизмат қилиши билан боғланаётганлиги изоҳлаб турунтрилиши керак, албатта.

Ўқитувчи Аваз Ўтар ўғлининг "Тил" шеъри жаҳон халқлари адабиёти, шоирнинг даволаниш учун Қримга борган чоғида кўрганлари, "Туркистон вилояти газетаси", "Мулла Насриддин", "Ойна" ойнномаларини мунтазам ўқиб турганлиги таъсирда ёзилганлигини далил сифатида ўқувчиларга эслатиб ўтиши лозим.

Ўқитувчи шоирнинг "Тил" шеърини таҳлил қилиш жараёнида асарнинг беш байтдан иборатлиги ва ғазал шаклида ёзилганлиги тўғрисида ҳам ўқувчиларга тушунча бериб ўтиши керак. Шунингдек, Аваз Утар ўғлининг тил ўрганиш ҳақидаги маърифатпарварлик қарашлари XIX асрнинг бошларида Озарбайжонда яшаб, ижод этган машҳур маърифатпарвар Ҳожи Азим Ширвонийнинг ўрус забонини ўрганиш зарурлигини таъкидлаб ёзган "Лозимдур" радифли шеъри билан анча ҳамоҳанг эканлигини ўқувчиларга эслатиб ўтиш билан бирга, қардош татар, туркман, қozoқ, қорақалпоқ халқлари адабиёти намояндаларининг тил мавзуида ёзган асарларидан ҳам намуналар ўқиб, уни қиёсий таҳлил қилиши зарур. Жумладан, ўқитувчи машҳур татар шоири Абдулла Тўқайнинг "Она тилим" деган шеърини ифодали ўқиб, таҳлил қилиб бериши дарс самарадорлигини ва ўқувчиларнинг қизиқувчанлиги ошириши мумкин;

Эй азиз тил, эй гўзал тил, ота=онамнинг тили,

Дунёда кўп нарса билдим сен она тил орқали.

Авалло, бу тил билан онам бешикда куйлаган,

Сўнг узун тунлар бўйи бувим ҳикоят сўйлаган.

Эй она тил, ҳар замон бўлдинг мададкорим,

Сен туфайли англатарман шодлигим, зорим менинг¹.

Аваз Утар ўғлининг "Тил" шеъри таҳлилига бағишланган дарс янги мавзуни қуйидаги савол-топшириқлар орқали мустаҳкамлаш билан яқунланади;

1. Аваз Утар ўғли "Тил" шеърисида қандай ғояни ифода этади?
2. Аваз Утар ўғли нима учун ёшларни тил ўрганишга чақиради?
3. "Тил" шеърининг қофияланиши ва вазни ҳақида сўзланг.
4. "Тил" шеъри сизда қандай таассурот қолдирди?
5. Сиз шоирнинг "Тил" шеърини яқиб қандай хулосага келдингиз?
6. Сиз Аваз Утар ўғлининг маърифатпарварлик ғоялари ифода

---

¹ Р. Муқимов, М. Шарипов. СССР халқлари адабиёти. "Ўқитувчи", Тошкент. 1967. 552-бет.

этилган яна қайси асарларини биласиз?

Уйга вазифа қилиб Аваз Ҳтар ўглининг "Тил", Абдулла Тўқайнинг "Она тилим" шеърларини ёдлаш топширилади.

Аваз Ҳтар ўгли шеърларининг бадиий
хусусиятлари

Аваз Ҳтар ўгли шеърларини бармоқ ва аруз вазнларида ёзди. Ажойиб, чиройли вофиялар билан беади. Бу беааш фақат ташқи кўрк-жозоба учун эмас, балки чуқур ғоявий ниятни рўёбга чиқариш, афкор оммага етказиш учун хизмат қилди. Ҳқитувчи шоирнинг тўрт байтдан иборат "Сипохийларга" шеърига тўхталган чоғида, шоир тап тортмай хонлик давлат усул-идорасини нафрат билан фош этиб ташлаганлигини алоҳида таъкидлайди:

Сипоҳи пора истар,
Мудла ижора истар.
Бечора чора истар,
Бир чора замон борму?!

Кўриниб турибдики, бу содда, ғоятда таъсирчан ва қайноқ қалбдан отилиб чиққан сатрлар изоҳсиз ҳам аён, ҳақиқатни рўй=рост ва дангал ифода этиб турибди. Бу ерда "сипоҳи" тушунчасини Аваз Ҳтар ўгли жуда кенг маънода қўллайди. Ҳқитувчи шоир амалдор=ҳукмдорларнинг бутун чиркин башарасини, қора қалбини ана шу биргина сўзда ифодалаётганлигини ва "Пора, ижора, чора" сўзлари эса аниқ маънони ташувчи бир образ сифатида ўтмиш учун ғоятда характерли бўлган учта тушунчани ифодалаб-изоҳлаб келаётганлигини ўқувчиларга кенгроқ тушунтириб бериши керак.

Аваз Ҳтар ўглини "уламоларга хитоб" шеърининг энг характерли белгиси жонли халқ тилига яқинлиги, унда мураккаб фикрларни ифодалашда халқ ишлатадиган яхлит бирикма ва ифодаларнинг жуда ҳам ўрин-

ли ишлатилганигидадир. Масалан, шоир "Уламоларга хитоб" шеърида ёзади:

Бизни айлаб хору зор нотавон этмоқ учун,
Бермайин осор ҳурлик банди зиндон этдингиз.

Ўқитувчи Аваз Ўтар ўғлининг бундай тиниқ фикрларидаги "Банди зиндон" сўзлари жуда чуқур маънони англатишини яъни шоир бутун Хива хонлиги ҳукмронлигидаги ўлкани зиндонга қиёс этиб, халқни бандиларга ўхшатаётганлигини сўзлаб бериши зарур.

Ўқитувчи Аваз Ўтар ўғли зулм ва адолатсизлик ҳукмронлик қилган ўша замонларда бутун истеъдодини ва ижодини умрининг охиригача халқ учун сафарбар этганлигини, унинг асарлари ўз ғоявий мазмуни ва бадий хусусиятлари жиҳатидан юксак бўлганлиги учун ҳам ҳозиргача ўзининг маърифий-тарбиявий аҳамиятини йўқотмаганлигини алоҳида қайд қилиб ўтиши керак.

2= илова.

АВАЗ ЎТАР ЎҒЛИНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ ЮЗАСИДАН
СИНҒДАН ТАШҚАРИ ЎТҚАЗИЛАДИГАН ТАРБИЯВИЙ
ИШЛАРНИНГ ШАКЛ ВА УСУЛЛАРИ

Синғдан ташқари олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг аҳамияти жуда каттадир. Дарвоқе "Аваз Ўтар ўғли ҳаёти ва ижоди" билан ўқувчиларни чуқур таништириш мақсадида шоирнинг "Халқ", "Ҳуррият", "Уламоларга хитоб", "Сипоҳийларга", "Ҳарб ваҳшийларига", "Фидойи халқим" ва бошқа асарларини ёдлаш ўқувчиларга топширилади, шоир ҳаёти ва ижоди юзасидан суратли монтаж тайёрланади, шоирга бағишланган деворий газета чиқарилади, шоир асарлари юзасидан савол-жавоб (викторина) уюштирилади, бадий кечага тайёргарлик кўрилади. Ўқоридагига ўхшаган Аваз Ўтар ўғли қаламига мансуб асарларни синғ-

дан ташқари адабий машғулотларда ифодали ўқиш ва шоир ижодини ўрганишга, ўқувчиларнинг шоир асарларини англаб олишларига, уларда ахлоқий тушунчаларни шакллантиришга ва нафосат завқини тарбиялашга ёрдам беради, албатта.

Шунинг учун мактабда синфдан ташқари Аваз Ўтар ўғли шеърларини ифодали ўқиш юзасидан танлов (конкурс)лар ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Танловда ўзбек тили ва адабиёти тўғараги қатнашчилари ва ҳаваскор ўқувчилар иштирок этадилар.

Ифодали ўқиш танловининг режаси, мавзуси ва шартлари ўқув йили бошида услубият (метод) бирлашма йиғилишида белгиланади ва ўқувчиларга маълум қилинади. Танловда қатнашишни истаган ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида тайёргарлик кўриб борадилар. Танловда ўқиладиган шеърлар рўйхати услубият (метод) бирлашма раҳбари билан келишиб тузилади. Танлов ўтадиган кун, танлов шартлари, ёд ўқиладиган шеърлар рўйхати, фойдаланиладиган адабиётлар бир ой аввал мактабнинг кўзга кўринадиган жойига илиб қўйилади. Аваз Ўтар ўғли шеърларини ифодали ўқишга бағишланган танловда ўқувчиларга шоирнинг қуйидаги асарларини тавсия этиш мумкин:

1. "Мактаб", "Фидойи халқим", "Топар эркан қачон", "Халқ", "Сипохиларга", "Ҳарб ваҳшийларига" ва б.к.

2. "Уламоларга хитоб", "Шайх", "Икки шайх", "Носих", "Зоҳид" ва б.к.

3. "Фалоний" туркумидаги асарлари.

Танлов билан боғлиқ ишлар икки босқичга бўлинади:

1. Танловга тайёрланиш.

2. Танловни ўтказиш.

Танловга тайёргарлик кўриш ўқувчилар ўртасида шоир ижоди ҳақида суҳбат ўтказишдан бошланади. Ўқувчилар ўқитувчи раҳбарлигида шеър танлайдилар, уни ёд оладилар, ифодали ўқиш юзасидан машқ

қиладилар. Шундан кейин, танловни ўтказиш куни белгиланади, бу ҳақда эълон чиқарилади, конкурсни ўтказувчи ҳайъат (Жюри) тузилади. Ҳайъат (жюри) таркибига мактаб раҳбарларидан бири, ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчилари, адабиёт тўғараги раҳбари, мактаб жамоатчилиқ уюшмаси вакили, кутубхона мудирини кабилар киритилади.

Танлов ҳайъат (жюри) раисининг кириш сўзи билан бошланади. Бунда у Аваз Ўтар ўғлининг ўзбек адабиётида тутган ўрни тўғрисида қисқача сўзлайди ва бугун унинг шеърлари асосида ифодали ўқиш танлови ўтказилишини эълон қилади. Шу пайт залда ҳамгин кўринишда Аваз Ўтар ўғли қиёфасидаги ўқувчи пайдо бўлади. Шоир замонидаги зор-аламларни ифодаловчи ғазаллар ўқийди, залга тўпланганлар буни қарсақлар билан кутиб оладилар. Ғазалгақуй, куйга ғазал улашиб, ўтирганларнинг дилини хушнуд этади.

Шундан сўнг ўқувчилар навбат билан чиқиб, Аваз Ўтар ўғли ғазалларини ёд ўқий бошлайдилар. Ҳайъат (жюри) аъзолари бу ўқувчиларнинг ифодали ўқишларини кузатадилар, уларни баҳолайдилар. Танлов якунида танлов "ғолиби" аниқланади. Бу ғолиб ўқувчи мактаб директори томонидан рағбатлантирилади ва унга "Адабиёт олимпиадалари"га қатнашиш ҳуқуқи берилади. Унинг ғолиблиги ҳақида мактаб деворий газетасида мақола эълон қилинади.

Танловга бундай тайёрланиш ва уни ўтказиш Аваз Ўтар ўғли ижодини мактабда кенг ташвиқ қилиш учун замин ҳозирлайди, ўқувчиларни шеърини асарларни севишда ва моҳиятини тушунишга ўргатади, нутқ маданиятининг яхшиланишига ёрдам беради.

Синфдан ташқари ўқишнинг танлов ва ундан бошқа турларини ўтказишда мактабдаги адабий тўғарак ишининг ҳам роли катта. Чунки адабиёт тўғараги синфдан ташқари ишларнинг муҳим тармоғидир. Адабиёт тўғараги режасига Аваз Ўтар ўғли ҳаёти ва ижодини кенгроқ билиш ҳамда ўрганишга ёрдам берадиган асарлар киритилади.

Шу билан бирга, адабиёт тўгараги режасини тузишда ўқувчилар жамоасининг хоҳиш-истаклари, ёш хусусияти ҳам ҳисобга олинади. Чунки адабий тўгаракда ўтказиладиган машғулот режасининг ҳар тарафлама ўйланиб тузилиши тўгарак аъзоларининг фаоллигини оширишга ёрдам беради.

Адабий тўгарак машғулотининг иш услуби қуйидагича бўлиши мумкин: Аваз Ўтар ўғли асарларини ифодали ўқиш, айрим асарларининг таҳлили устида ишлаш, шоир ҳаёти ва ижодининг маълум даври юзасидан маърузалар тайёрлаш ва уни муҳокама қилиш, айрим ғазаллари юзасидан китобхонлар анжумани ўтказиш ва бошқалар.

Шунингдек, адабий тўгаракларда шоирнинг "Тил", "Мактаб", "Фидойи халқим", "Ўқ жаҳон" мулкида биздек ожизу бечора халқ" шеърларини ёддан таъсирчан вилиб ўқишга тайёрлаш ҳам фойдали бўлиб, бу тадбир ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстиришга, уларда ҳурфикрлик, инсонпарварлик, маърифатпарварлик, ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашга, нафосатлик дидларини ўстиришга гоят катта таъсир кўрсатади.

Бундан ташқари, драматик тўгаракларида Аваз Ўтар ўғлининг "Фалоний" туркумидаги шеърлари асосида кичик саҳна-эпизодлар тайёрлаш ҳам мумкин.

Ўқувчилар Аваз Ўтарнинг ҳаёти ва ижодининг бирор соҳасини ўрганишга истак билдирсалар, ўқитувчи шоир ижодида муҳим ўрин тутадиган бирор мавзунини танлаб, шу мавзу юзасидан адабий анжуман уюштиргани маъқул.

Анжуманда маъруза қилувчи ва сўзга чиқувчиларга қуйидаги мавзулар бўлиб берилади:

I. Маъруза учун:

1. Аваз Ўтар ўғлининг инсонпарварлик ғоялари.

2. Аваз Ўтар ўғлининг маърифий=тарбиявий қарашлари.

II. Инсценировка учун: "Ўт чақнаган сатрлар".

III. Бадиий ўқиш учун:

1. "Сипоҳиларга", "Халқ", "Миллат".

2. "Хуррият", "Фидойи халқим".

3. "Тил", "Мактаб".

Бу адабий мавзуга бағишланган анжуман бўлиб, уни ўтказишдан олдин адабиёт ўқитувчиси бошчилигида китобхонлар фаолларининг йиғилиши бўлади. Йиғилишда анжуманнинг мавзуси, ўтказилиш вақти аниқланади, вазифалар тақсимланади, анжуманни ўтказиш режаси тузилади. Бу режа тахминан қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Китобхонлар анжумани ва унинг вазифалари ҳақида суҳбат.

2. Анжуманга оид адабиётлар рўйхатини тузиш ва мустақил ўқишни ташкил қилиш.

3. Анжуман режаси муҳокамаси ва вазифаларини тақсимлаш.

4. Анжуманнинг мавзуси ва дастури ифодаланган кўргазмалар чиқариш.

5. Инсценировка қатнашувчиларининг ўқиши.

6. Ифодали ўқийдиганларни тайёрлаш.

7. Аваз Ўтар ўғли ҳаёти ва ижодига доир китоблардан олинган матнлар ва расмлар монтажини чиқариш.

8. Анжуманга бағишланган деворий газета чиқариш.

9. Адабий тўғарак аъзолари ижросида инсценировка тайёрлаш.

10. Маърузаси, шеърни ифодали ўқувчилар ва инсценировка қатнашчилари билан суҳбат.

II. Анжуман иштирокчилари ва сўзга чиқувчиларга фойдали маслаҳатлар уюштириш.

12. "Аваз Ўтар ўғли - халқпарвар шоир" деган альбом тайёрлаш.

13. Анжуман муносабати билан адабий кўргазма ташкил қилиш.

14. Анжуман қатнашчиларини охириги синовдан ўтказиш.

15. Анжуманнинг қатъий дастури ва унинг муҳокамаси.

16. Анжуманни ўтказиш.

Анжуман режаси:

1. Кириш сўзи.

2. Инсценировка. "Ўт чақнаган сатрлар",

3. Маъруза. Аваз Ўтар ўғли ижодида маърифатпарварлик ва дидактик ғоялар.

4. Бадиий ўқиш. "Тил", "Мактаб".

5. Маъруза. Аваз Ўтар ўғли ижодида инсонпарварликнинг улугланиши.

6. Бадиий ўқиш. "Халқ", "Хуррият".

7. Ўқувчиларнинг чиқишлари.

8. Яқун.

Анжуман ўтказиладиган кун белгилангач, эълон чиқарилади, ўтказиладиган жой шинам безатилади, шоирга аталган кўргазма ташкил этилади. Кўргазманинг биринчи бўлимида Аваз Ўтарнинг "Саодатул-иқбол" девони; Авазнинг "Сайланма" асари ва бошқа адабиётлар шоирнинг ҳаётига оид расмлари, турли жиҳозлар ва сўз усталарининг шоир ижоди ҳақидаги фикрлари акс эттирилади. Унда ўқувчиларнинг Аваз Ўтар ўғли ижоди асосида ёзган ёзма ишлари, тўғарак аъзоларининг шоирга аталган шеър ва альбомларини кўйиш мумкин.

Шундан сўнг анжуман режа асосида ўқитувчининг кириш сўзи билан бошланади ва уни очиқ деб эълон қилади. Шу пайт парда очилади. "Ўт чақнаган сатрлар" шеърий инсценировкадан кўриниш намойиш қилинади.

Кўриниш тугагач, маъруза бошланади. Маърузада, асосан, Аваз Ўтар ўғлининг ҳаёти ва ижодий йўлига шарҳ берилади, асарларининг бадиий қиймати ва тарбиявий аҳамияти очилади. Маърузадан сўнг бадиий ўқишлар ўтказилади.

Иккинчи маърузачи Аваз Ўтар ўғли ижодида инсонпарварликнинг улуғланиши ҳақида сўзлар экан, "Халқ", "Фидойи халқим", "Сипохи-ларга", "Уламоларга", "Шайх", "Хуррият", "Иўқ бўлинг", "Тил", "Мактаб", "Миллат", "Замон", "Топар экан қачон" сингари асарлари-га тўхталади ва уни таҳлил қилиб, унинг инсонпарвар шоир эканли-гини уқтириб ўтади.

Маърузадан сўнг қизгин мунозаралар уюштирилади. Бир неча ўқувчи Аваз Ўтарнинг бадий маҳорати, ўша шоир яшаган давр киши-ларининг маънавий дунёси ва руҳий олами ҳақида фикр ва мулоҳаза-ларини билдирадilar.

Бундай анжуманлар ўқувчиларга қизиқиш уйғотади, ифодали ўқиш ва бадий ҳикоя қилиш кўникмаларини янада кенгроқ шакллантиради.

Х синф ўқувчилари Аваз Ўтар ўғлининг ижоди бўйича маърузалар-га ҳам тайёргарлик кўрадilar. Уларга қуйидаги мавзуларда маъруза қилишни топшириш мумкин:

1. Аваз Ўтар ўғли - халқпарвар ва демократ шоир.
2. Аваз Ўтар ўғли ахлоқий фазилатларни эгаллаш ҳақида.
3. Аваз Ўтар ўғлининг жамият ва инсон ҳақидаги қарашлари.
4. Аваз Ўтар ўғли ва унинг адабий муҳити.

Аваз Ўтар ўғли ижоди юзасидан синфдан ташқари олиб борила-диган ишларнинг якуний босқичи адабий кечадир.

Аваз Ўтар ўғли ижодига бағишланган адабий кечани ўтказиш учун олдин тахминий режа тузилади ва тўғарак аъзолари ўртасида муҳокама қилинади. Бу йиғилишга ёшлар уюшмаси фаоллари ҳам жалб этиладilar. Адабий кечанинг режаси билан мактаб кутубхонаси мудир-ри, синф раҳбарлари ҳам таништирилади.

Аваз Ўтар ўғли ижодига бағишлаб ўтказиладиган адабий кеча-нинг режаси шахминан қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Шоир ҳаёти ва ижоди билан тўғарак қатнашчиларини чуқур таништириш.

2. Аваз Ўтарнинг феодаал зулмга, жаҳолатга очикдан-очик қарши чиқиши меҳнат аҳлини ҳурриятга даъват этиши, инсоннинг ижтимоий бурчи ва камолоти ҳақида ёзган шеърларининг асосий мазмуни ҳақида кенг маълумот бериш.

3. Адабиёт назариясидан: газал, диалог, монолог, лирик қаҳрамон, шеър тузилиши ҳақида синфда ва синфдан ташқари ўқиш учун берилган маълумотларни мустаҳкамлаш ва тўлдириш.

4. Шоир Аваз Ўтар ўғли ижодида гўзал инсоний фазилатларни тасвирланиши ва маърифатпарварлик ғоялари ҳақида маълумот.

5. Аваз Ўтар ўғли ижоди юзасидан таассурот-хотира ёзишнинг усуллари ҳақида тушунча бериш.

6. Аваз Ўтар ўғлининг замондошлари ҳақида матбуотда эълон қилинган ва мактаб дастури, дарсликларига киритилмаган хотира-эсдаликлар билан тўғарак қатнашчиларини таништириш.

7. Адабий кеча дастурига асосан тайёрланган маърузалар, инсценировка, ёд олинган шеър, декломацияларни саҳнада кўриш, умумий тайёргарликдаги камчиликларни белгилаб, зарур кўрсатма ва маслаҳатлар бериш.

8. Яқунловчи машқ (репетиция), умумий тайёргарликдан ўтказиш, билдирилган фикр-мулоҳазаларни эътиборга олган ҳолда адабий кеча ўтказиладиган кунни белгилаш (мактаб раҳбарлари ва жамоат уюшмалари иштирокида).

9. Адабий кеча ўтказилгандан кейин тўғарак қатнашчиларини тўплаб, умумий ишнинг ютуқ ва камчиликларини муҳокама этиш, кечада ўз сўзлари, ёд айтган адабий парчалари билан муваффақият қозонган ўқувчиларни рағбатлантириш, шунингдек, йўл қўйилган шўқсонларни ҳам айтиб, тўғарак машғулотларининг Аваз Ўтар ижодига бағишланган даврали ишнни яқунлаш.

Адабий кечага тайёргарлик кунларида, шоирга бағишланган су-

ратли (фото) ва дeвopий газеталарнинг навбатдаги сони чиқарилади. Уларда Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижодига доир хотиралар, ўқувчиларнинг мақола, таассурот ва шеърлари ёритилади, турли хил жиҳозлар ва альбомлар тайёрланади. Кечага тайёргарлик ишлари тугагач кечада қилинадиган маъруза, ўқиладиган шеърлар сўнгги кўриқдан ўтказилади, кечанинг қатъий режаси тузилиб, вазифалари аниқ тақсимланади.

Адабий кеча монтаж тарзида ўтказиладиган бўлса, адабий тўгарак қатнашчиларидан Аваз Ўтар ўглининг ижоди тўғрисида тўлиқ гапириб бера оладиган, нутқи равон ўқувчи маърузачи қилиб белгиланади. Маърузачи баён қилаётган фикрини Аваз Ўтар ўгли асарларидан парчалар келтириб тўлдириб боради. Адабий кечада баъзан "Аваз Ўтар ўгли ҳаёти ва ижоди" мавзусида маъруза қилинади, Сўнгга ўқувчилар Аваз Ўтарнинг асарларидан парчалар ўқиб берадилар.

Агар ўқитувчи шу адабий кечани ўтказишни муносиб топса, ўқувчилар "Аваз Ўтар ўгли шеърларида хонлик тузумига чексиз нафрат ва озодлик садоси", "Аваз Ўтар ўгли - мураббий шоир" мавзуларида маъруза тайёрлайдилар.

Маъруза давомида шоирнинг "Халқ", "Хуррият", "Сипоҳиларга", "Уламоларга", "Тил", "Мактаб", "Топар эркан", "Ҳарб ваҳшийларига", "Бировлардир", "Ажойиброқ замон", "Фигоним", "Оҳким қилди фалак", "Ман чекмаган дарду меҳнат қолмади" шеърлари ўқилиши мумкин.

Монтаж тарзида ўтказиладиган адабий кечанинг дастури қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Тўгарак раҳбарининг кириш сўзи.

2. Маъруза: "Аваз Ўтар ўгли - халқнинг севимли шоири".

а) ашула: "Кўзингни ғамзаси", "Ўлтирур".

б) бадий ўқиш: "Томошо", "Сўрмади ҳодимни", "Гулшан аро гул бир тараф", "Ҳар кишининг дарди бўлса" шеърлари.

3. Маъруза: "Аваз Ўтар ўгли асарларида халқ шидоси".

а) бадиий ўқиш: "Фидойи халқим", "Халқ", "Сипохиларга", "Уламоларга", "Миллат", "Мен чекмаган дарду меҳнат қолмади".

б) ашула: "Муҳаббат ахлиға", "Лутфу қарам айлаб" шеърлари асосида.

Мактабда УП синф ўқувчиларига Аваз Ўтар ўгли шеърларидан ёд олдириб, ўқувчилар ўртасида уларнинг чиқишларини уюштириш йўли билан ҳам кенг ташвиқот ишларини олиб бориш мумкин. Вунда ўқувчилар шоирнинг "Тил", "Мактаб", "Фидойи халқим" каби шеърларидан ва рубоийларидан фойдаланадилар.

Оқоридагилардан келиб чиқадиган хулоса шуки, Аваз Ўтар ўглининг ҳаёти ва ижоди юзасидан синфдан ташқари ўтказиладиган барча тарбиявий ишлар мактаб ҳамда ўқитувчилар жамоасининг диққат марказида туриши зарур. Чунки шоирнинг адабий қадриятларидаги пурмаъно фикрлар ёшларимизни ростгўйлик, саҳийлик, меҳр=оқибатлилиқ, содиқлик, шижоатлилиқ, аҳиллик, сабр=тоқатлилиқ ва ўз халқини, ватанини севиш руҳида тарбиялашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади ва ўзлигини англашга ёрдам беради.